

Fekete Judit – Szigeti Péter

•

Az állam szerepe
a jólétben és
a mindennapi
hatalomgyakorlásban

MTA
Politikai Tudományok Intézete
Institute for Political Science of
HAS

Fekete Judit - Szigeti Péter

**Az állam szerepe a jólétben
és a mindennapi hatalomgyakorlásban**

© Fekete Judit, Szigeti Péter 2005

Minden jog fenntartva

Sorozatszerkesztő:

Szőgyi Lenke

Tárgyszavak:

(Szigeti Péter)

pásztortársadalom, fegyelmező társadalom mikromechanizmusai

(Fekete Judit)

közjó és legitimáció, kiváltság vagy kényszer, hatalmi játszmák, hamis szembeállítások,
válságkonceptiók, intézményreform, szemléletváltás, esélyteremtő állam

ISBN 963 7372 19 9

HU ISSN 1787-565X

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete
1014 Budapest, Országház u. 30.

Felelős kiadó: az MTA PTI igazgatója

Műszaki szerkesztő: Kovács Mariann

TARTALOM

Fekete Judit: A madzagon rángatott jóléti állam és az aktualitás

Kételkedés és kérdés

Értelmezése

Indulása

Megjelenése a szocializmusban

A történelmi visszatekintés válasza a kezdeti kételyekre és kérdésekre

Válságkonceptiók

Útkeresések

Záró megjegyzések

Irodalom

Szigeti Péter: A hatalom filozófusa - az államról

I. Foucault szellemi világáról

II. Módszertani elemek (diskurzus - genealógia - hatalom - normalitás probléma)

III. Az állami, politikai racionalitás premodern és modern típusának különbsége

IV. A fegyelmező társadalom modernitása (Panoptikum)

Irodalom

Fekete Judit

A madzagon rángatott jóléti állam és az aktualitás

A jóléti állam indíttatására, eddigi gyakorlatára pillantunk vissza. Milyen tanulságokkal szolgálnak a tapasztalatok a jelenlegi problémák hatékony kezelése szempontjából? Az egyes kormányzatok és a társadalmi jólét egymáshoz fűződő viszonya mire figyelmeztet ma, amikor gazdaságilag és társadalmilag egyaránt sürgető kényszer a költségvetési, adóztatási, szociális, egészségügyi, oktatási stb. rendszerek súlyosbodó feszültségeinek csökkentése? Az eddigi tapasztalatok alapján, mind a fejlett demokráciákban, mind az átmenet országában teljesen új alapokra kell helyezni az állami szerepvállalást. Ezeknek az állami feladatoknak az ellátása alapvetően nem függhet az éppen hatalmon lévők, éppen aktuális hatalmi játszmáitól. A gyökeresen megváltozott gazdasági körülményeknek, valamint a reális társadalmi igényeknek egyaránt megfelelő új intézményekre, módszerekre, eszközökre és ezek új szemléletű működtetésére van szükség, kölcsönös kompromisszumok mentén. A helyzet tetteket sürget. De túl vagyunk-e már ennek belátásán?

Kételkedés és kérdés

A jóléti állam témakörében - a rendszerparadigmát követő társadalomkutatóként (Kornai 1999) és egyéb (gazdasági-társadalmi-politikai) területeken szerzett két évtizedes (empirikus és teoretikus) kutatási tapasztalataim „melléktermékeként” - kétség ébredt bennem több kérdésben is:

1. A jóléti állam működése kapcsán jelentkező konfliktusokra (a megoldásuk szempontjából) megfelelően reagáltunk-e eddig?
2. Az észlelt problémák minden kétséget kizáróan a jóléti állam számlájára írhatók-e?
3. A felmerült feszültségek rendszerspecifikusnak tekinthetők-e, amelyekért egyértelműen a jóléti állam intézménye felel?
4. Helytálló-e az az állítás, hogy a jóléti állam csak a gazdag országok kiváltsága lehet, és ott is csak a nagy prosperitás időszakában?
5. Evidenciaként kezelhető-e az a feltételezés, hogy a szociális terhek állami vállalása hátrányos a gazdasági növekedésre és rontja a versenyképességet?
6. E téren megalapozott-e a gazdaság és a társadalom szembeállítása egymással?
7. A jóléti modell van-e válságban, vagy a társadalomirányítás maga?
8. A jóléti állam egy „osztogató-adóztató-költekező állam”, egy anomália, a bajok forrása, amelyet meg kell szüntetni? Avagy a XX. század legnagyobb társadalmi vívmánya, amelyet továbbfejlesztve, megreformálva meg kell őrizni?

E kérdések megválaszolását nem annyira saját kétségeim elosztatása miatt sürgetem, mint inkább az egyre fenyegetőbb és közelebb tűzfészkek fellángolása, és ezek beláthatatlan következményei miatt. Míg korábban „Észak-Dél” pólusáról beszéltünk a robbanásveszélyes egyenlőtlenségek kapcsán, addig mára már nem csak az Európai Unión belül van napirenden a társadalmi jólétet érintő felzárkózás vagy leszakadás kérdése a régi és az új tagok között, hanem kinek-kinek a saját háza táján, itt is, ott is sürgős, új megoldásokat kell találnia. Lásd csak a szociális problémák miatti zavargásokat Franciaországban, vagy az investíció és a

restrikció együttes kényszerét Magyarországon a szociális elszegényedés és az innovációs lemaradás szorításában.

A jelenlegi problémák megfelelő megoldása érdekében nézzünk vissza a múltba, úgy tekintünk előre a jövőbe.

Értelmezése

„Jóléti államnak azokat az államokat szokták nevezni, amelyek elkötelezettek polgáraik anyagi és szellemi «jól-léte» (jó egészségi állapota, korszerű műveltsége és modern gazdaságban való foglalkoztathatósága, a munkára való alkalmassága, továbbá megfelelő lakhatása és táplálkozása) iránt, és ennek érdekében aktívan beavatkoznak a gazdasági folyamatokba.” (Szabó 2000:209)

‘Hogyan kell berendezni az államot ahhoz, hogy biztosítani tudja polgárainak az ember számára elérhető legnemesebb, legjobb élet külső feltételeit, s ösztönözzön, rá is vezessen erre a legjobb, legnemesebb életre?’ - kérdezi Arisztotelész az időszámítás előtti negyedik században.

Vajon erre az ősi kérdésre keresi a választ a jóléti állam is több mint kétezer évvel később? Ahogy Arisztotelész filozófiáját a kettőség jellemezte (ingadozás az idealista és a materialista elképzelések között), úgy a jóléti állam teóriáját is áthatja az ambivalencia: a társadalmi igények és a gazdasági lehetőségek, a vágyak és realitások egymásnak feszülő szempontjai. Az egyén is felemásan viszonyul ehhez a kérdéshez: „Az embereket irritálja a magánéletbe beavatkozó, az egyént zaklató állam - de sokan most is igényt tartanak a gondoskodó paternalista államra.” (Kornai 1993/a: 139)

A jóléti állam összetett jelenség. Része a közgazdaságtannak és hatékonysággal kapcsolatos tételei levezethetők a közgazdasági tételekből.¹ Átfogó jellemzéséhez ugyanakkor a filozófia és több szaktudomány eszköztára szükséges. A jóléti állam problémája egyetemes társadalmi probléma. A jóléti állam teóriája ideológiai elfogultságokkal és politikai hitekkal terhes. A jóléti állam problémakörében jelen vannak filozófiai, szaktudományos, ideológiai, politikai kérdések egyaránt.

A jóléti állam társadalom- és erkölcsfilozófiai kérdéseket érint: egyén és társadalom, egyéni szabadság, társadalmi felelősség, szuverenitás, szolidaritás, méltányosság, igazságosság, egyenlőség, az állam szerepe a társadalomban stb.

Az egyes szaktudományok vonatkozásában gyakori átfedések mellett politológiai kérdéseket (hatalom, legitimáció, bürokrácia, társadalmi elégedettség stb.), jogi (tulajdon, szerződések, törvények, alkotmányosság, jogi intézmények, szervezetek, szabályozás stb.), szociológiai (társadalmi egyenlőtlenség, esélykülönbség, szegénység, gazdagság, öregedés, szolidaritás, életminőség, társadalmi bizalom, deviáns magatartások, rétegmagatartások, alkalmazkodás, tanulás stb.), gazdaságtörténeti és történelemtudományi kérdéseket érint (válságokat, háborúkat, recessziókat, kiűtkereséseket). Több történelmi helyzetben, különböző társadalmi berendezkedésekben, eltérő gazdasági adottságok mellett, más helyszíneken és korszakokban, különböző típusai léteztek (az egyik felosztás szerint: liberális, szociáldemokrata, koraszülött kelet-európai, vagy egy másik tipológia szerint: liberális-reziduális, konzervatív, szociáldemokrata). Valamennyi fajtája meghatározó befolyást gyakorolt az adott és a későbbi időszak gazdaságára és társadalmára. A jóléti állam kérdésköre általános és alapvető közgaz-

¹ Barr, Nicholas A.: Economic Theory and Welfare State: A Survey and Interpretation. Journal of Economic Literature, vol. 30. Issue 2, 1992, 741-803.

dasági kérdéseket tartalmaz: hatékonyság, gazdasági növekedés, válságkezelés, beruházás, fogyasztás, elosztás, adóztatás, eladósodás, állami költségvetés, gazdasági egyensúly, szociálpolitika, piac, urbanizáció, modernizáció, ipari társadalom, információs társadalom, globalizáció stb.

Az ideologikus indíttatású értékelések végigkísérték a jóléti állam történetét. Az ötvenes években a konzervatívok bírálták inflációs hatásai miatt. Tíz évvel később a baloldal támadta, amiért nem teremtett kielégítő egyenlőséget. A hetvenes években újra a jobboldal lendült támadásba az „adóztató-költekező állam” és a „kormányzati túltengés” diagnózisa következtében.² A jóléti állam válságát is különböző értelmezésekkel és sajátosságokkal illetik a nagy ideológiai áramlatok. A liberalizmus a hatalom, a legitimáció és a bürokrácia kérdései felől közelíti meg a válságot. A konzervatív irányzat a társadalmi integráció oldaláról ragadja meg a válság sajátosságait. A marxista álláspont a kapitalista fejlődés általa vélt fejlődési logikájából következtet a jóléti állam válságára.³

Ha visszafelé haladunk az időben: Napjainkban kérdőjeleződött meg a jóléti állam paradigmája, fenntarthatósága és jövője. A kilencvenes években általános válságáról beszéltek. A nyolcvanas években a jóléti állam ellentmondásai kerültek a figyelem középpontjába és a „kormányzati túltengést” diagnosztizálták.⁴ A hetvenes években a jóléti állam sérülékenységevel, az első krízisjelekkel szembesülhettünk, amikor is megtorpant az addigi töretlen lendület a két olajválság nyomán. A jóléti állam itt fordulóponthoz érkezett. A hetvenes években emelkedik fel a neoliberais közgazdasági iskola is, amelynek két jeles képviselője, Hayek és Friedman a szabadság elvesztésének veszélyét látja a jóléti államban.⁵ Folytatva az utazást visszafelé az időben, a jóléti állam beavatkozásaiban a hatvanas években még a jótékony gondoskodást látták elsősorban a (gazdasági stabilitással és viszonylag teljes foglalkoztatással együttjáró) „szociális piacgazdaságot”, amely korrigálja és kiigazítja a piacot.⁶ Az ötvenes években az egymást követő jóléti programok, az állami szociális kiadások expanziója kapott kitüntetett figyelmet. E tradicionális jóléti állam kibontakozásának a korszaka a nagy válságot és a második világháborút követő, harmincas, negyvenes évek második felére tehető. Az intézmény gyökerei azonban XIX. századig nyúlnak vissza.

Az állami beavatkozás és az újraelosztás mértékével, irányával és természetével kapcsolatos viták és alternatívák mindig is szorosan kapcsolódtak a politikai aréna, a kormányzati hatalom szereplőihez. Szokványos az is, hogy a lakosság jólétének feladatát kiemelten hangsúlyozzák a különböző pártok és kormányok nyilvánosságra hozott politikai programjai.

Ne legyenek azonban illúzióink: „Hibás feltételezés arra számítani, hogy bármely kormány... a társadalmi jóléti függvényt maximalizálja... Ha egyáltalán szóba jöhet bármilyen végső cél, akkor ez a politikai uralmon lévők hatalmának megtartása, nem pedig a társadalom jóléte.” (Kornai 1993/a: 24)

Buchanan (1992) és követői is abból indulnak ki, hogy a politikusok nem a közjó, hanem saját hatalmuk maximalizálásában érdekeltek.

² Mindkét oldal bírálatait összefoglalja Offe, 1984.

³ Bővebben lásd Csaba I.- Tóth szerk. 1999.

⁴ A „nem piaci kudarcok elméletéről” először ifj. Charles Wolf publikált 1979-ben. Innen nő majd ki a mára jól ismert „kormányzati kudarcok elmélete” (vesd össze Le Grand 1999).

⁵ „Ezeket a nézeteket mind Hayek, mind Friedman esetében Nobel-díj emelte a magasba az 1970-es években”. (Berend T. 2003:1278)

⁶ Lásd Arrow 1963, Samuelson 1969, Akerlof 1970.

Nézzük meg közelebbről, mi volt tehát a jóléti állam bevezetésének tényleges indíttatása a nyugati országokban, és mi volt nálunk. Tekintsünk vissza céljára, törekvéseire, majd konkrét megvalósulására, jellemzőire, ellentmondásaira, eredményeire és kudarcaira itt és ott. És tegyük mindezt azért, hogy megvizsgálhassuk a jóléti állam megkérdőjelezésének okait. Hogy fogódzókat találhassunk a jóléti állam újragondolásához; majd megoldásokat a jóléti rendszerek reformjához az átmenet időszakában, az új, globalizált világban, a demográfiai folyamatok drámai változása mellett is.

Indulása

Ha visszatekintünk az indíttatásra, választ kaphatunk arra, hogy a történelmi tapasztalat igazolja-e már a kezdeteknél Kornai, Buchanan és mások vélekedését a kormányok, politikusok és a társadalmi jólét viszonyát illetően. Ne rövid kitérőként tekintsünk erre! Inkább olyan jelenség jelzéseként, amely már a kezdetekkor megfigyelhető volt és hatást gyakorolt a későbbi évtizedek történéseire is. Ez fontos kérdés továbbá azért is, mert jelenleg is a politikai aréna küzdőterében döntenek a jóléti rendszerek reformjának kérdéseiről, állami szerepvállalásokról, költségvetési, szociális kiadásokról, adókról, egészségügyi reformról és privatizációról.

Továbbá, ha visszapillantunk a múltra, láthatjuk, hogy a történelmi tapasztalat visszaigazolja-e azt - a szakmában szinte evidenciának számító - állítást, hogy a jóléti állam csak a gazdag országok luxusa lehet.

A XIX. század végén, a német „vaskancellár”, Bismarck felismerte, hogy a szociáldemokrácia betiltásának fegyvere fordítva sült el, és fokozatosan a legnagyobb párttá tette azt. „Ekkor úgy akarta kifogni a szelet ellenzéke vitorláiból, hogy átvette annak szociális programját, és nekilátott megvalósításának. Így került sor 1883-ban a világ első kötelező nemzeti betegbiztosítási programjának bevezetésére. A következő években ezt követte a kötelező ipari balesetbiztosítás meghonosítása, majd 1889-ben a nyugdíj és rokkantsági nyugdíj intézményeinek bevezetése.

Mindez nem állampolgári jogon járt, csak a szocialisták tömegbázisát célozta meg: az ipari munkásokra vonatkozott.” (Berend T. 2003:1273-1274)

Változnak a dolgok. Németország, ahonnan a jóléti állam elindult, később nem tartozik majd a jóléti államok kategóriájába. A jóléti OECD-államok szokásos csoportjába Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Norvégia, Svédország tartozik.

Franciaországban is ugyancsak a XIX. század nyolcvanas éveiben vezették be az ingyenes, kötelező és központosított elemi oktatást, mégpedig a harmadik köztársaság legitimációjának érdekében. Azt a célt szolgálta, hogy elterjessze és megerősítse a köztársasági eszmét és a szociális, világi gondolkodást az egyházi befolyással szemben (Nagy 1998).

Tehát, ugyanabban az időben, amíg az új német birodalom legitimációja érdekében, a szocialista befolyás terjedésével szemben vezeti be Bismarck a társadalombiztosítást, továbbá - a szakszervezetek elnyomása mellett - a munkaszerződések és munkásbiztosítások elfogadására kényszeríti a munkaadókat, addig Franciaországban csak az oktatásra terjed ki az állami gondoskodás, mert itt ez az, ami a köztársaság legitimációját szolgálja az egyházi befolyással szemben.

Mintegy fél évszázaddal később, amikor az Egyesült Államokban - ahol mindaddig ismeretlenek voltak a jóléti intézmények - Roosevelttel bejelentette a social security intézményének bevezetését, ez a lépés szintén legitimációs kényszerből történt. A Nagy Válságot követően a kormánynak föl kellett lépnie az egyre fenyegetőbb jobb- és baloldali populizmusok szélsőségeivel szemben (Berend T. 2003). Ekkor - a populista fenyegetettség közepette, a

nyomor és munkanélküliség mélységes bugyrában - jelentette ki az elnök, hogy „a demokráciának be kell bizonyítania, hogy kormányai felelősséget vállalnak népeik szociális biztonságáért”.⁷ A szándék szerint ezt jelenítette meg a New Deal vagy az 1936-ban bevezetett első társadalombiztosítás is.

Svédországban is a Nagy Válság időszakában alakult ki az első átfogó jóléti állam 1932-ben, a kormányhatalomhoz jutott szociáldemokrácia vezetésével.

A „jóléti állam” elnevezés Temple yorki érsek nevéhez fűződik, aki a háború idején megjelent írásaiban szembeállította a náci diktatúra háborúra és erőszakra épülő elkötelezettségét a demokráciák jólét iránti elkötelezettségével, azaz a hatalmi államot a jóléti állam megvalósításának lehetőségével.⁸

A háború nyomorúsága közepette a jobblét iránti tömeges vágyakozásnak és társadalmi várakozásnak kellett megfelelniük a majdani győztes hatalmaknak. Ezzel is igazolva fölényüket. A társadalmi szolidaritás háborús tapasztalata is erre sarkallt. Lényegében ezt az elvárást fogalmazta meg Rooseveltt híres 1941. január 6-i beszédében, amikor az „ínségtől való szabadságot” is felsorolta a „négy szabadság” között, amelynek megvédelmezésére felszólította a Kongresszust.

Ezt a társadalmi igénynek való megfelelési kényszert ismerte föl a konzervatív Churchill-kabinet. Egyik tagja, a liberális politikus közgazda Beveridge 1942-ben kidolgozta az első átfogó jóléti törvényhozási tervet, amelyben egy széleskörű társadalompolitikai program részeként fogalmazta meg a társadalombiztosítás reformját. Leszögezte, hogy a katonai „győzelem célja,... hogy a háború után jobb világban élhessünk, mint korábban. Meg kell szabadulni a szükségtől”.⁹ „Minden állampolgár ingyenes egészségi ellátáshoz kell, hogy jusson. A gyermekek után támogatást kell nyújtani a családoknak, s az idősebb generációknak biztonságot teremtő nyugdíjat kell folyósítani. Így került sor Angliában 1945 és 1948 között, amikor még jegyre osztották az élelmiszert és nélkülözött a lakosság, az átfogó jóléti törvényalkotásra.” (Berend T. 2000: 1274)

„Franciaországban a felszabadulást követően... a németekkel szembeni ellenállás különböző irányzataiból, koalíciós kormány alakult, valamennyi politikai párt részvételével, feléledtek és megerősödtek a szakszervezetek, meggyengültek a részben kollaborációval kompromittálódott korábbi munkaadói érdekszervezetek, az Ellenállás Nemzeti Tanácsának programja a modernizálás és a széles körű állami gondoskodás ígéretével lépett fel. 1945-ben ilyen körülmények között helyezték új alapokra, szélesítették ki és alakították át gyökeresen a társadalombiztosítás rendszerét.” (Nagy 1998: 458)

Jóléti intézményeket vezettek be más Nyugat-európai országokban is, Dániában, Németországban, Svájcban Belgiumban.

A második világháború utáni újjáépítés a jóléti programok és kiadások expanziójával párosult.¹⁰ És ez folytatódott a két olajválság nyomán kibontakozott recesszió jelentkezéséig.

⁷ Idézi Berend T. 2003:1274

⁸ Temple, W. (1941): *Citizen and Churchman*. London, Eyre and Spottiswoode; (1942): *Christianity and the Social Order*. London, Penguin; Pierson, C. (1994): *Beyond the Welfare State?* Cambridge, Polity Press. (E munkákra hivatkozik Csaba I. - Tóth 1999:8 és hangsúlyozza ezt a szembeállítást. Berend T. is kiemeli és fontosnak tartja ezt az összevetést. Berend T. 2003:1274)

⁹ Idézi Berend T. 2003:1274

¹⁰ Nyugat-Európa egészét nézve négyszer annyit költött az állam szociális kiadásokra 1957-ben, mint a háború előtt. A nemzeti jövedelem 40-50 %-át fordították jóléti kiadásokra. (Berend T. 2003: 1275.)

E folyamat mentén számolni kell a hidegháború hatásával is. A katonai gazdasági verseny mellett jóléti verseny is kibontakozott a két párhuzamosan létező és egymással szemben álló világrend között. A Nyugat „emberarcú kapitalizmusa” a szocializmus „egyenlősítő” elveivel vette föl a versenyt. (Berend T. 2003)

Mit láthatunk a szocializmusban, ha visszatekintünk a jóléti állam ottani születésére?

Megjelenése a szocializmusban

A szocializmusról folytatott elméleti vitákban már korán megjelent az a gondolat, hogy a társadalmi jólét növelése még a kommunista rendszerben sem biztosítható másképpen, mint a verseny és a piac erőinek aktivizálásával.¹¹

A későbbi gyakorlati kísérletezések során bevezetett reformokkal igyekeztek összeházasítani a központi tervezést a piaccal. 1950-től ezzel próbálkozott a volt Jugoszlávia, 1968-89 között Magyarország, 1981-87 között Lengyelország. (Kínában 1978-tól, Vietnámban 1987-től máig tart a sajátos kísérlet.)

A reformszocializmusban az eltérések az eredeti céloktól olykor olyan nagyok voltak számos területen, hogy a tényleges eredmény a kiinduló elgondolásoknak a közelébe sem került.

Így volt ez a jóléti rendszer esetében is.

Nézzük meg, hogy volt ez a mi házunk táján! Az alábbiakban a magyar példát vesszük górcső alá.

Induláskor, a reform szellemében az állam szeretett volna megszabadulni jóléti állam funkciójától. (Az addigi hivatalos ideológia szerint ugyanis a paternalista államnak kellett gondoskodnia állampolgárai jólétéről.) A jogosultság és a finanszírozhatóság egymásnak feszülő szempontjait látva, és hatékonysági megfontolásokra hivatkozva a reform hivatalos ideológiája feladja ezt a kötelezettséget. Korábban vállalt, de teljesíthetetlennek bizonyult feladataitól szabadulva nem csak nem tudja, már nem is akarja azt a látszatot kelteni, mintha „jóléti államként” működne. Szeretné mind nagyobb mértékben áthárítani a fogyasztás költségeit az egyénre, a családra, a háztartásra. Sorozatos elhatározások születnek a súlyos veszteségekkel fenntartott ingyenes vagy kváziingyenes állami lakásszektor, közlekedés és más közszolgáltatások számára nyújtott költségvetési támogatások határozott csökkentésére, az élelmiszerek és más tömegfogyasztási cikkek szubvencióinak leépítésére. A reform kapcsán bevallja az állam, hogy képtelen eleget tenni korábbi vállalásainak, és kezdi rátukmálni a családra a gyerekek, a betegek és az öregek ellátásának feladatát és ráhárítani annak költségeit. (Kornai 1993/b: 479, 560)

A későbbi gyakorlati tapasztalatok fényében a fenti eredeti célkitűzések szinte felismerhetetlenek. A reformszocializmus korszaka olyan széleskörű szociálpolitikát, olyan átfogó szociális hálót, olyan méretű egészségügyi ellátást és oktatási rendszert működtetett, amely számottevően meghaladta a gazdaság potenciálját és lehetőségeit, és nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas jóléti kiadásokat produkált. Az állam ahelyett, hogy megvált volna jelentős jóléti terheitől - ahogy azt az Új Gazdasági Mechanizmus indításakor újonnan tervezte - 1968 után újabb kedvezményekkel tetézte azokat, sőt évenként-kétévenként fontos lépésekben beindította a jóléti rendszerek kiépítését is. (A klasszikus szocializmus korszakában a jóléti rendszerek csak nagyon kezdetlegesen működtek.) Ez folyamatosan, öles

¹¹ Ez a felvetés 1908-ig nyúlik vissza és Baronétól eredeztethető. Ezt a gondolatot viszi tovább Lieberman, Brus, később Liska. Elméleteiket a „szocializmus versenypiaci modelljének” tekintjük. (Hámori 2000:270)

lépésekkel haladt előre. Az 1980-as évekre ennek mentén kialakult helyzetkép a következő: munkahelybiztonsággal együttjáró teljes foglalkoztatás, a munkahely révén szerzett és törvényekkel szentesített jogosultságok kiterjedt köre, a tanulással vagy az öregkorral összefüggő jogosultságok széles skálája, különböző pénzbeli járandóságok, a gyermekneveléssel, a betegséggel kapcsolatos társadalombiztosítási járandóságok. Ezt tetézte az árak és szolgáltatások széles körét érintő ártámogatási rendszer, valamint a lakásépítésnek a központi újraelosztás csatornáin keresztül történő támogatása. (Kornai 1996: 176)

Hasonló képet mutatnak a számok is. Magyarország GDP-hez arányított szociális kiadásai (1980-ban 21,8 %, 1986-ban 24,4 %) nemcsak a többi szocialista országét múlta felül, hanem azokét a nyugatiakét is, akikhez a gazdasági fejlettség tekintetében közel állt. (Pl. Görögországét, ahol ez 12,6 %, majd 19,5 % volt, vagy Spanyolországét, ahol ugyanez 15,6 %, majd 17 % volt. Spanyolországot nézve nálunk még a növekedés üteme is nagyobb volt: 1980-ról '86-ra náluk 1,4 %, nálunk 2,6%. Közbevetjük, hogy Svédországnál ugyanekkor ugyanez 1,2 %-os csökkenést mutatott.) És felülmúlta az Egyesült Államokét (ott a kormányzat szociális kiadásai a GDP-hez arányítva az évtized elején és közepén is 18 % volt). A magyar reformszocializmus szociális kiadásainak szintje elmaradt ugyan a fejlett jóléti államokétól, de megközelítette a fejlett európai országokét (pl. Nyugat-Németországét, vagy Olaszországét). Folyamatosan nőtt a társadalombiztosításra fordított kormányzati kiadás is. (Az 1980-as évek végére már meghaladta a GDP 18 %-át, ami 1989-ben már több, mint 300 milliárd forintot jelentett.) (Kornai 1993/a: 135-138)

Miért történt ez? Mindez legitimációs célból, a hatalmon lévők politikai érdekében történt.

Hogy a produktum mögött a rendszer legitimációja és a hatalom megtartásának az érdeke áll két stádiumban is nyomon követhető.

a.) Az első fokozatot a klasszikus szocializmusban indították be, amikor a rendszer felsőbbrendűségét kellett igazolniuk a hatalmon lévőknek.

b.) A második lökést 1956 traumája adta, az uralkodó politikai csoport katartikus élménye, hogy - Kornai szavaival élve - „egy felháborodott nép elsodorhatja és elüldözheti őket. Ezért jóban kell lenni a néppel”. (Kornai 1996: 176)

Nézzük meg közelebbről az okokat, indítékokat, mozgató rugókat! Miért szaladtak előre, mi űzte, hajtotta jóléti politikájukban a hatalmon lévőket?

A.) Az első szakaszban a startpisztoly ravaszát az húzza meg, hogy a hivatalos ideológia (és a hatalom lévő politikai vezetés meggyőződése) szerint (is), a szocializmus gazdaságilag és erkölcsileg egyaránt felsőbbrendűbb rendszer a kapitalizmusnál. Eszerint: a gazdasági fölény magából a rendszer alaptulajdonságaiból következik, amelyek garantálják, hogy ez rövidesen megmutatkozik. Erkölcsi fölényét pedig az mutatja, hogy tisztább és nemesebb rendszer, amely biztosítja a társadalmi igazságot és egyenlőséget. Mindebből egyenes út vezetett a „megmutatjuk” felé.

A hatalomra került párt olyan alapvető ígéreteket tesz a lakosságnak, hogy „a szocializmus hamar utoléri, sőt túlhaladja” a kapitalizmus gazdasági fejlettségi szintjét, és hogy „az egyénről majd az állam gondoskodik”. (Korábban a forradalmi mozgalmak programjai is az egyenlőtlenség megszüntetését, a javak igazságtalan elosztásának felszámolását ígérték hatalomra kerülésük esetére. Továbbá, az európai szocialista pártok eszmei hagyományaiban, a munkásmozgalom ideológiájában is benne gyökerezett a gondoskodó állam.) Nyomor van és tart még a zűrzavar, amikor a kormányzat már hasonló szerepre vállalkozik, illetve olyan kötelezettségvállalásokat tesz, mint amelyek ellátásával még a gazdasági fejlettség magas szintjén álló jóléti államok is csak próbálkoznak. A kijelölt állami gondoskodás összetevői a következők: a munkahely biztosítása (a munkaképes egyénnek alkotmányos joga van a munkára),

állami feladat a lakosság alapvető szükségleteinek kielégítése (az élelem, a hajlék, az egészségügyi ellátás, az oktatás, az üdülés, a kulturális javak és szolgáltatások biztosítása). Mindezek következtében a klasszikus szocialista rendszerben az állam alkotmányos kötelezettséget vállalt arra, jó néhány alapszükségletet ingyenesen vagy csekély térítés ellenében fog kielégíteni. Bevezette az ingyenes egészségügyi szolgáltatást, közoktatást. Szinte az egész lakosságot átfogó, központosított állami nyugdíjrendszert működtetett. Ártámogatást adott élelmiszerekhez. Szinte filléres állami lakbéreket szabott meg. Társadalmi biztonsági hálót tartott fenn.

Mindez a gondoskodás azonban az állam gyámkodását és ellenőrzését is jelentette a lakosság felett: minden elesettet felfog, de mindenkit - a saját lábán megállót is - fogvatart az egész társadalmat átszövő állami háló. Ezzel a gondoskodással együtt jár az egyén szabad választásának korlátozása. (Pl.: munkakényszer; újfajta „röghözkötés”: munkahelyhez, lakhelyhez, lakáshoz; kötelezően kijelölt iskola, kórház, orvos.) Hayek evidens következménynek tartja, hogy az egyenlősítő ideológia ára az egyéni szabadság föladása. A hatalmon lévők mentalitása szerint: a párt/állam a szülő, a társadalom minden más tagja pedig a gyerek, aki gyámságra szorul, aki helyett a felnőtt gondviselőnek kell döntenie. Az állam üzenete: „az állampolgár fogadjon szót, s akkor nem lesz semmi gondja: a párt, az állam ellátja mindennel.” (Kornai 1993/b: 89)

Kant már 1793-ban kijelentette, hogy a paternalista állam passzív, kiszolgáltatott alattvalókat nevel. Napjainkban Csaba László úgy fogalmaz, hogy ‘az állami gyámkodás és ellenőrzés légköre államfüggő, önállótlan, segítségre szoruló, bérből élők társadalmát hozta létre, nem pedig az öntudatos és saját kezdeményezésére büszke állampolgárok nemzedékeit nevelte ki’. (Csaba L. 2000/a: 263-264) A határtalan ígéretések mellett ez is közrejátszott abban, hogy irracionálissá torzultak a társadalmi várakozások és közösségi preferenciák. És ezek azok a társadalmi emóciók, amelyek aztán később, a reformszocializmusban majd elutasítják számos jóléti kedvezmény visszavonását, de még mérséklését is.

A jóléti kérdések terén a reformszocializmus tehát lényeges örökséget kapott a klasszikus szocializmustól. Egyrészt, alkotmányosan rögzített, törvényekben garantált, szinte az egész társadalomra kiterjedő jóléti kötelezettségek és szociális juttatások nagyon széles körét. Másrészt, irracionálisan magas, irracionálisan nagy társadalmi elvárásokat az állammal szemben. Innen startolt a következő stádium.

B.) 1956 megrázkódtatása arra sarkallta a politikai vezetést, hogy inkább előre meneküljön, mint hátra. Ez a túlélési stratégia áll annak a háttérében, hogy a reformszocializmus gyakorlatában nem viszik keresztül a reformszocializmus szellemében eredetileg eltervezett intézkedéseket a jóléti rendszer korrekcióját illetően. Hozzákezdnek, de véghezviteltől visszarettennek a tömegek elégedetlensége, a nagy társadalmi ellenállás, tiltakozás láttán. Az érintett rétegek - mint ahogy az várható volt - fölháborodva fogadták a korábbi támogatások visszavonásának tervezeteit. A kilátásba helyezett intézkedésekben nem depaternalizáló lépéseket, hanem szerzett jogaikról való megfosztásukat látták. És számon kérték a politikai vezetéstől nemcsak a klasszikus szocializmus jóléti ígéreteit, hanem a reformszocializmus új ígéretét is: a reform annak jegyében indult, hogy vége szakad a klasszikus rendszer okozta nélkülözéseknek és javulni fog az élet. A reform némi liberalizációt hozott magával, lazult a totalitarizmus szorítása, ami a korábbiakhoz képest nyitottabbá tette a nyilvános tiltakozások lehetőségét és veszélyét. Ugyanakkor, a hatalmon lévő politikai vezetés mentalitásában benne volt, hogy „Nem akarunk többé utcai tüntetéseket vagy sztrájkokat látni! Ezt biztosítjuk azzal, hogy csökkentjük az elégedetlenséget.” Az elégedetlenség levezetésének egyik eszköze volt a

jóléti rendszerek kiépítése és fenntartása.¹² A csöndet Kádár azzal érte el, hogy többet adott az embereknek anyagi téren.¹³ „Ez, az az átváltás (trade-off) - mondja Kornai -, amely egyfelől a társadalmi nyugalom, másfelől a fogyasztás és állami gondoskodás között van.” (Kornai 1996: 183) „Valaminek változnia kell ahhoz, hogy semmi se változzon.” - írta Tomasi di Lampedusa.¹⁴ És valóban: az anyagi életkörülmények javításával meg lehetett őrizni a hatalmi statusquot. Ennek tulajdonítható a reform azon jellegzetessége, hogy megpróbál elfordulni a korábbi hajszolt iparosítási politikától és nagyobb figyelmet szentelni a lakosság igényeinek. A hatalmi elit ezen szándéka erősítette az „életszínvonal-lobbi” befolyását és pozícióját a politikai arénában.

A reformszocializmus időszakában mindvégig nagy konfliktus feszült a hivatalos ideológia alapvető ígéretei és a rendszer tényleges gazdasági teljesítménye között. Sőt, az ígélet és a teljesítés közötti szakadék egyre nőtt a gazdasági növekedés lassulása, majd stagnálása következtében. Amikor a gazdaság felett gyűlni kezdenek a viharfelhők - az előzőekből következően - a politikai vezetés nem a fogyasztás visszaszorításához nyúl, hanem a beruházások visszafogásához és külföldi hitelek felvételéhez. A módszer, amivel halogatni próbálják az életszínvonal drámai zuhanását, hosszútávon csak súlyosbítja a bajt. A beruházások csökkentése aláássa a későbbi növekedés alapjait. A nyugati kölcsönrel finanszírozott „gulyás-kommunizmus”, illetve „friziderszocializmus” ára, hogy megindul az eladósodási folyamat. Az adósságszolgálat számláját majd a lakosságnak nyújtják be. Az állami költségvetés túlvállalásai krónikus deficitet idéznek elő, elindul az infláció. Végül az életszínvonal mégiscsak csökken, a jólét zuhan csak később, de nagyobb mértékben.

A paternalista gondoskodás fedezetére magas járulékokat és adókat kell kivetni, amely elszívja az erőforrásokat a növekedést közvetlenül szolgáló beruházások elől. Beindul az eladósodási folyamat. Az adósságszolgálat rövidesen rendkívüli terheket ró a lakosságra.

S mindez az áldozatvállalás szinte meddő áldozat a jólét oltárán. A rendszer a szűken értelmezett anyagi jólét tekintetében is elmarad a fejlődés ütemében, az életkörülmények minőségének javulásában - mind az ígéretektől, mind számos más, kapitalista úton járó ország teljesítményétől. A szolidaritás és a biztonság tekintetében is felemás a rendszer teljesítménye. Miközben nincsenek hajléktalanok az utcán, nagy a lakáshiány, társbérleti lakásokban és munkásszállásokban zsúfolódnak össze az emberek. A társadalmi biztonsági háló felfogja ugyan azokat, akik nem tudnak magukon segíteni, de ellátásuk a nyomorúságos és az elfogadható között ingadozik. Számos ponton messzire megy a nyugdíjrendszer, azonban a nyugdíj átlagszínvonala igen alacsony. A korábban nyugdíjba vonultak közül sokan nélkülöznek, ha nem nyomorognak. Miközben számos szolgáltatás ingyenes vagy irreálisan olcsó, nem lehet hozzájuk jutni vagy igénybe venni a krónikus túlkereslet, illetve a krónikus hiány következtében. A jóléti szolgáltatások széleskörűek ugyan, de sokszor rossz minőségűek. Az egészségügyi ellátás ugyan mindenkinek jár, a szolgáltatások minősége azonban erősen kifogásolható, és inkább csak elemi szinten és csak az egyén alapvető ellátását nyújtja. Miközben ingyenes az egészségügyi ellátás, aközben tömegesen elterjedt az orvosoknak és az ápolóknak fizetett „hálapénz”. (Losonczy 1986, 1989) Miközben igen magas az ezer lakosra jutó orvosok vagy kórházi ágyak száma, aközben a lakosság körében sok a panasz, magas a

¹² A másik, a második gazdaság kifejlődésének a megtűrése volt, a „húzd meg, ereszd meg” nadrágszíjtaktika mentén. Lsd. erről bővebben Gábor R. - Galasi 1978, Gábor R. 1979, Laki M. 1980, Laki M. 1983, Tellér Gy. 1984, Tölgyessy P. 1984, Fekete J. 2002/a

¹³ „Az ország vezetői zsigereikben érezték, hogy ha valahol nagy dohogás volt, akkor oda kell dobni valamit.” (Kornai 1996: 184)

¹⁴ Tomasi di Lampedusa (1984): A párdúc. Budapest, Európa Kiadó, 425 old. (Idézi Fekete 1990:559)

gyermekhalandóság, alacsony a várható élettartam. Továbbá a munka biztonságát beárnyékolja, hogy általános munkakötelezettséggel jár együtt. A teljes foglalkoztatottság mögött pedig puha költségvetési korlát, beruházási éhség, expanziós késztetés áll.

Összegezve: a probléma nemcsak az, hogy nincs miből adni, és nemcsak az, hogy a kieroszakolt, illetve kölcsönként fedezetnek túl nagy ára van, hanem az is, hogy amit adnak az gyenge színvonalú, alacsony minőségű, azaz: nem megfelelő.

A reformszocializmus „koraszülött jóléti államot” hozott létre. Az elnevezés mögött az a gondolat húzódik meg, hogy a törvénybe iktatott jogosultságok együttese, azaz mindaz együttvéve, ami az állampolgárnak jár az államtól, nem arányos a gazdaság teljesítőképességével, hanem nagyobb annál. A „koraszülött jóléti állam”-értelmezés lényege, hogy szoros összefüggés van egyfelől a gazdasági fejlettség, teherbíróképesség, másfelől az életszínvonal, s ezen belül az életszínvonalnak az állami gondoskodás formájában juttatott részre között. Ez az összefüggés empirikusan is megfigyelhető: azaz a potenciál előbb-utóbb behatárolja a gondoskodási lehetőségeket.

A történelmi visszatekintés válasza a kezdeti kételyekre és kérdésekre

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a jóléti állam kiépítése akkor indult be, amikor az érintett országok éppen nehéz időszakban voltak: válságokkal, szegénységgel, háborús nyomorúsággal, éhezéssel küzdöttek.¹⁵ Ha a jóléti állam kiépítésének időszakában létező egy főre jutó jövedelmeket nézzük: ez (változatlan és összehasonlítható 1990. évi árakon számítva) Svédország esetében 3600-5000 \$ közötti egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GDP) volt 1932 és 1939 között; Nyugat-Európa egésze 5000-7000 \$ egy főre jutó jövedelmet számlált, amikor általánossá vált a jóléti állam 1950 és 1960 között; a mediterrán Európa, valamint Közép- és Kelet-Európa 2000-7000 \$ közötti egy főre jutó GDP-vel rendelkezett 1950 és 1973 között. (Berend T. 2003:1275)

A történelmi tények tehát nem támasztják alá azt az állítást, hogy a jóléti állam csak a prosperáló országok kiváltsága. (Lsd. a **4. kérdést**.) Bevezetésükre válságos helyzetekben került sor, és nem luxusból, hanem bizonyos társadalmi problémák kezelése miatt.

A fejlett és a koraszülött jóléti államok tekintetében lényeges különbség nem a starthelyzetben volt, hanem abban, ami az után történt.

Nyugaton - ahol a piaci koordináció túlsúlya érvényesült - gazdasági fejlődés, hatékony növekedés zajlott, amely segítette az államot szociális terheinek viselésében.

Ezen a ponton a tényszerű történelmi tapasztalat cáfolja azt a széles körben elterjedt feltételezést, hogy a szociális terhek állami vállalása hátrányos a gazdasági növekedésre, és rontja a versenyképességet. (Lsd. az **5. kérdést**.)

Ebből a szempontból, ha összehasonlítjuk Nyugat-Európát az Egyesült Államokkal, akkor a kérdésre a következő választ kapjuk: Az egy főre jutó jövedelmét a jóléti Nyugat-Európa háromszor olyan gyorsan növelte 1950 és 1973 között, mint az Egyesült Államok. (Utóbbi 60 %-kal növelte azt, míg előbbi ugyanezen időszak alatt közel két és félszeresére.) A gazdasági növekedés tekintetében 1950 és a ezredforduló között az USA 286 %-os, míg Nyugat-Európa

¹⁵ A Nagy Válság nyomorúsága, munkanélkülisége közepette Svédországban és az Egyesült Államokban a harmincas évek elején. Vagy közvetlenül a második világháború után Angliában 1945-48 között került sor az átfogó jóléti törvényalkotásra, amikor még jegyre osztották az élelmiszert és nélkülözött a lakosság. Felfutása egész Nyugat-Európában a háborús pusztítás utáni újjáépítés időszakában, az ötvenes években zajlott. És Magyarországon is a háború után, nyomor és zűrzavar közepette indult hódító útjára.

390 %-os növekedést produkált. A munka termelékenységi szintjét nézve, Nyugat-Európa az amerikai feléről, 1970-re annak 70 %-ára fokozta, majd a század végén elérte annak szintjét. (Berend T. 2003: 1276)

Ezzel kapcsolatban érintjük azt a kérdést is, hogy a menet közben jelentkező problémák egyértelműen az intézmény számlájára írhatók-e (Lsd. a **2. kérdést**), vagy jóval inkább annak a nagyobb és átfogóbb rendszernek a számlájára, amelybe a jóléti intézmény belekerült; azaz az éppen ott létező konkrét társadalmi modell és az ott működő konkrét gazdasági rendszer számlájára.

Ugyanis, ha Svédországot vetjük össze az európai OECD országokkal, akkor azt látjuk, hogy 1970 és 1996 között az egy foglalkoztatottra jutó GDP évi átlagban kisebb százalékkal nő nála (1,45 %), mint az európai OECD-ország csoportban (2,02 %). És a termelékenység növekedési ütemében is elmaradt a jóléti mintaország. Azonban, bizonyíthatóan a termelékenység növekedési üteme jórészt azért volt visszafogott a svéd gazdaságban 1970 után, mert nagy részarányt képviselt az alacsony termelékenységnövekedést mutató állami szektor. Egyes számítások szerint 1970 és 1992 között negatív. (Lindbeck 1998/a: 67-69)

És Kelet-Európában is, így Magyarországon is a bürokratikus koordináció túlsúlya érvényesült. Az adott társadalmi-gazdasági modellhez, annak működési mechanizmusához társult a hatékonyságcsökkenés, romló gazdasági teljesítmény, növekvő világgazdasági lemaradás, a fejlődés forrásainak kiapasztása. És emellett zajlott a növekvő jóléti állami szerepvállalás. Ebben az esetben egy alapvető, általános forrás, illetve fedezethiány melletti mértéktelen és aránytalan költsékezés lehetetlenítette el a jóléti rendszert, igencsak terhes örökséget hagyva az átmenet időszakára.

Ehhez a tényhez is hozzá lehet fűzni azonban azt, hogy Csehszlovákiában, a Husák-rendszer lényegesen kedvezőbb makrogazdasági állapotot hagyott örökölni, mint a Kádár-rendszer. Husák titkosrendőrséggel, az ellenzék börtönbezárásával biztosította azt a csöndet, amit Kádár a „koraszülötti adakozással” ért el. Ennek ára is „kizsebelő” volt, vitathatatlan. De rosszabbat tett-e Kádár, mint amit Ceausescu tett? Aki „elvette az emberek elől akár még a villamos áramot, is csak hogy jobb legyen az export-import mérleg, és szinte az utolsó dollárig kifizethesse az adósságot. A zúgolódás ellen ott volt a titkosrendőrség.” (Kornai 1996: 184)

De, ne csak szembe nézzünk a tényekkel, nézzünk mögéjük is.

Mi, kelet-európaiak jól tudjuk, milyen hátulütői vannak a bürokrácia kiterjed működésének; hogy a kormányzati intézkedéseknek jócskán vannak nem szándékolt mellékhatásai (az ún. származékos externáliák); hogy milyen súlyos következményei vannak az inputok és outputok függetlenedésének; hogy milyen hatással jár a nyomásgyakorló csoportok létezése és beépülése a politikába. Tehát, ismerjük azokat a jelenségcsoportokat, amelyek veszélyeire és buktatóira a jóléti állam ellentmondásai kapcsán sokan figyelmeztetni szoktak.¹⁶ Ezek a kritikák megalapozottak és valósághűek. Csakúgy, mint a jóléti állam egyéb kockázatait hangsúlyozó bírálatok: a „tanult gyámoltalanság”, a veszélyeztetett makroegyensúly, a kormány-

¹⁶ Statikus szemléletben vizsgálják a kormányzati kudarccokat Le Grand (1999), továbbá Niskanen, William A. (1971) Bureaucracy and Representative Government. Chicago. Aldine Atherton. (Idézi Szabó 2000:222), Wolf Jr., Charles (1988): Markets or Governments: Choosing between Imperfect Alternatives. Cambridge, Mass.:MIT Press (Idézik Szabó 2000:222-225, Le Grand 1999:151-154), valamint Friedman, Milton (1979): Capitalism and freedom. Chicago, University of Chicago Press. (Idézi: Szabó 2000:223).

tisztviselők magatartási inerciái, a piaci kockázatok helyettesítése politikai kockázatokkal.¹⁷ Mindezek valóságos gátjai a jóléti állam fejlődésének, és hátráltatói a gazdaság hatékony működésének. Pusztán a kategorikusság és az elhamarkodott kijelentések ellen kívántam szót emelni e kérdés tárgyalása kapcsán. A problémák valódi megoldása miatt fontos: nehogy félrevigyenek, rossz vágány felé tereljenek bennünket evidenciaként kezelt, holott megkérdőjelezhető kijelentések. Ennek hangsúlyozásával szeretnék alázatot kérni a valóság iránt, továbbá, nagyobb óvatosságot és több nyitottságot.

A kormányok/politikusok és a társadalmi jólét viszonyát illetően, a jóléti állam bevezetésének tényleges indíttatására vonatkozó történelmi áttekintés visszaigazolta Kornai, Buchanan és mások vélekedését. A jóléti állam kiépítése a politikusok, kormányok részéről nem cél, hanem eszköz volt, amelyeket hatalmi pozíciójuk erősítése, legitimációja, megvédése vagy megszerzése céljából használtak fel itt is, ott is.¹⁸ Volt, amikor az adott politikai irányzat vagy rendszer felsőbbrendűségének igazolására használták fel más irányzatokkal vagy rendszerekkel szemben.¹⁹ Volt, amikor a jóléti állam visszaszorítása, támadása szolgált eszközzel a politikusok számára hatalmi ambíciójuk megvalósítása, a hatalom megszerzése céljából.²⁰

Mindez alapjaiban veti fel, hogy a működés közben később felmerült feszültségek, mennyiben magában a jóléti államban, mint intézményben gyökereznek, és mennyiben köthetők ehhez a tűzoltóeszköz szerephez, és az ehhez igazított konkrét kivitelezéshez, speciális konstrukcióhoz (Lásd. a **3. kérdést**.)

Mindenesetre a tapasztalt politikusi viselkedésből, és az ehhez társuló „hiperérzékenységből”, illetve „hiperérzékenységből”²¹ azt a konzekvenciát le kell vonnunk, hogy az állam szerepvállalását, a gazdaság és társadalom sorsát szilárdabb alapra kell építeni, mint az éppen hatalmon lévők, éppen aktuális (többnyire szűklátókörű, rövidtávú) hatalmi érdeke és törekvése.

A problémát érzékelve ezt a feladatot szeretné megoldani Buchanan nevéhez kötődő iskola is, amely azt mondja, hogy célszerű lenne korlátozni a politikusok mérlegelési jogát és a választókra bízni a döntést nagy kérdésekben. „Ez - az alkotmányos politikai gazdaságtanként is jelentkező - irányzat arra törekszik, hogy a döntéshozókat minél több, általuk nem fölülbírálható, magas jogállású előírás szorítsa az amúgy is szükséges, józan észt követelő döntésekre. Ilyen lehetne például a kiegyensúlyozott költségvetés előírása (ami az USA tagállamaiban évtizedek óta bevált gyakorlat), az államháztartási deficit jegybanki «áthidalásának» a tilalma,

¹⁷ Dinamikus szemléletben vizsgálják a jóléti állam ellentmondásait, például Barr (1999), továbbá Niskanen, William A. (1996): The culture of poverty: CATO Journal, vol. 16. Issue 1. Spring/Summer. (Idézi Szabó 2000:226), valamint Assar Lindbeck munkái is.

¹⁸ Gondoljunk csak Bismarckra, a francia politikusokra a harmadik köztársaságban, Rooseveltre vagy Kádárra

¹⁹ Úgy mint a világi gondolkodás/köztársasági eszmék fölényét a vallásos gondolkodás/egyházi befolyás fölött; a demokratikus eszmék felsőbbrendűségét a szélsőséges jobb és baloldali populista irányzatok fölött; a demokrácia fölényét a diktatúrával szemben; a jóléti elkötelezettség fölényét a háború és erőszak iránti elkötelezettséggel szemben; a jóléti állam felsőbbrendűségét a hatalmi állam fölött; az emberarcú kapitalizmus fölényét az egyenlősítő szocializmussal szemben; vagy éppen fordítva, az igazságos szocializmus fölényét az igazságtalan kapitalizmussal szemben.

²⁰ Az „adóztató-költekező állam” helyett a „gazdaságot dinamizáló állam” ígéretével nyert a választásokon Margaret Thatcher és Ronald Reagan.

²¹ A fogalmak kifejtését lsd. Fekete 2002: 208

vagy épp az EU-bürokrácia szabályalkotási dühét keretek közt tartani próbáló EU-alkotmány kialakításának kísérlete.” (Bara - Csaba - Gedeon 2000:37)

Ha már a politikusi viselkedésről szó esett, meg kell említeni azt a szerepzavaros állampolgári viselkedést is, amely szorosan kapcsolódik a biztonság kérdéséhez és gyökerei az áttekintett időszakra nyúlnak vissza. A második világháború után Magyarországon és a többi kelet-európai országban is tönkre tették a tulajdonhoz kapcsolódó magatartásformákat. Ezzel együtt az egyénből „kiírtották” nemcsak a tulajdonról, hanem az önmagáról, a saját maga biztonságáról való gondoskodás mintáját is. Elvették tőle az ehhez szükséges anyagi eszközöket és lehetőségeket. Ezen túl megszűnt számára az a kulturális hagyomány, viselkedési norma, szokás, jogi, intézményi keret stb., amivel megoldhatta volna önmaga számára, hogy ha muszáj, ha rászorul, kövesse azt az útmutatást, hogy „segíts magadon, az Isten is megsegít”. Majd, amikor ezt a rákényszerített, külső és központi gondoskodást felmondta az állam, az egyén a korábban rákényszerített gyámoltalansága miatt, támasz nélkül maradt. A szociálpszichológiai tapasztalatok fényében: biztonság egyenlő támasz plusz bizalom. Az egyén számára nemcsak a támasz, a bizalom is odalett. Már nem csak a politika volt bizalmatlan vele szemben. A gyanakvás légkörében nevelkedett egyén is elvesztette a bizalmát a politikában, az államban, hiszen az nem tartotta be az ígéreteit, nem teljesítette felé a vállalásait. Ha nincs támasz, se bizalom, akkor biztonság sincs. E teljes bizonytalanság közepette szinte törvényszerű, hogy nemcsak az „Újtól”, hanem minden „Mástól” is fél az egyén. Az átmenet időszakában e mellett ráadásul rá kellett hangolódnia egy addig nem gyakorolt, nem is tanult, olykor még távolról sem ismert, idegen szerepkörre, a piaci magatartásra is. Ezek összhatásaként az egyén szerepzavarokkal terhelt, emocionálisan és nem tiszta fejjel, racionálisan gondolkodva fogadja az állam újabb és újabb racionalizáló korlátozásait. Egymástól eltérő nyelven beszélnek és nekik kellene szót érteniük egymással.²²

Mit lehet tenni a házunk táján ebben a helyzetben? Amikor e meglévő bizonytalanságot növelheti, és sokak számára az élet minőségének további romlását jelentheti az állam jóléti kiadásainak drasztikus csökkentése. Az eddigi jóléti kiadások szintjének fenntartása viszont olyan nagy adózási teherrel jár együtt, amely kedvét szegi a beruházóknak és ezáltal visszatartja a gazdasági növekedést. Márpedig a jóléti szolgáltatások biztosításához ez nélkülözhetetlen. „Egy fiskális csapdával állunk szemben” - összegezi Kornai. „Nincsen kard, amellyel el lehet vágni ezt a gordiuszi csomót - mondja. A kibogozásához türelem és tapintat kell.” (Kornai 1993/a: 140, 141) A megoldáshoz az önkéntesség és a szabadság vezérelvét ajánlja. Javasolja a profit és nonprofit biztosítótársaságok és nyugdíjintézetek decentralizált hálózatának előmozdítását, amelyhez önként csatlakozhatnak munkaadók és munkavállalók. Továbbá, hogy a jövőben az egyén kapjon mind nagyobb lehetőséget és mozgásszabadságot, hogy válasszon a különböző jóléti ellátási formák között. Leszögezi azonban, hogy adván az induló helyzet, ehhez a végállapothoz csak fokozatosan lehet közeledni. Nem lehet azokat kész helyzet elé állítani, akiknek nincs módjuk valóságos választásra. (Lsd. u.ott.)

Számtalan és sokféle szempont van, amit mérlegelni kell(ene) a jóléti rendszer átalakítása során. Ilyen többek között a méltányosság elve is. És fontos, hogy ne csak a döntéshozók, hanem a társadalom nagy része is méltányosnak tartsa a változtatásokat. (Nagy 1998) E nélkül nehéz elfogadtatni, így kivitelezni is a szükséges megszorításokat. Ezt a realitást szem előtt tartva például a teljes öngondoskodást a közeljövőben még elvileg se lehet fölvetni. Hogy mennyire predeterminál a szocialista örökség? A társadalmi várakozások által - amint az eddigiek mutatják - nagyon is. Ezek a genetikai kódok ott vannak még a társadalom

²² Az átmenet problémáit, a honnan hová kérdését taglalva Nagy András is kiemeli az „eltorzult polgárosodás” gondját. (Nagy 1993)

zsigereiben, és akarva-akaratlanul hordozzák azt a „koraszülött jóléti programot”, amitől azonban mégiscsak muszáj szabadulni.

„Vergődés és remény” között hanyódunk, ahogy ezt Kornai egyik könyvének címével is kifejezte. (Kornai 1996) Ezt a hanykolódást enyhítheti:

- a tényleges diagnózis, a problémák valódi tisztázása és leltára - elmélettörténetileg is. (Szamuely L. - Csaba L. 1998);
- a célkitűzésekkel annak belátása, hogy „nincs jó rendszer, csak jobb és rosszabb jóléti rendszer van” (Nagy 1998: 476);
- a kalkulálás azzal a tényezővel, hogy „nem racionális megfontolások alapján mennek végbe a változások” (Nagy 1998: 476), hanem az egyes társadalmi rétegek érdekei, érdekérvényesítési képességei, erőviszonyai és hatalmi pozíciói alapvetően befolyásolják a változtatások kimenetelét;
- kölcsönös kompromisszumkészség tanúsítása a szükségessé vált reformfolyamat mentén;
- annak tudomásulvétele és józan elfogadása, hogy a létező problémák valódi rendezésére nincs gyors megoldás.

Az átmenet nehézségeiről sokan és sokat publikáltak. Témánk szempontjából és itt is csak jelzés értékűen Tóth I. Gy1994, Köves A. - Szamuely L. 1997, Kornai J. 1998, Csaba L. 2000/b, 2002 és Nagy A. 2001 munkáit említjük.

Az átmenet országaiban az eddigi átalakulásokat sommásan nem lehet se kudarcként, se sikertörténetként értékelni. Jóval inkább a „sokszólamúság” illik rá. (Csaba L. 2000/b) S ez az „összhangzattan” további árnyalatokkal szélesül majd aszerint, hogy az eddigi kihívások mellett hogyan tudnak majd megbirkózni napjaink újabb feladataival, azokkal, amelyek a Nyugat számára is nagy kihívásokat jelentenek, úgymint globalizáció, demográfiai változások, információs társadalom, ökológiai problémák.

A tét nagy. Az érdemi megoldás megtalálása létkérdés.

A jövőbe tekintő jelenlegi problémakezelés helyes kiválasztásához szeretnénk hozzájárulni, amikor leltározzuk a jóléti állam működése kapcsán jelentkező konfliktusokra eddig adott politikai, vagy szakmai szintű reakciókat.

Válságkonceptiók

A nyolcvanas években szinte „deregulációs verseny” indult a világban.²³ És a kilencvenes években uralkodóvá vált a jóléti állam általános válságának irányvonala is mind tudományos mind politikai berkekben.

Alber egy 1988-ban közreadott cikkében, amelyben empirikusan összeveti a nyugat-európai, észak-amerikai és japán jóléti kiadások alakulását, még arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a negatív jelenségek nem a jóléti állam válságtünetei, nem a jóléti intézményrendszerek működésének óhatatlan következményei, hanem ezeknek az intézményeknek az új történeti makrokonstellációhoz való alkalmazkodási problémáinak a következményei.²⁴ A kilencvenes években az intézményrendszer problémáját Szabó Katalin már úgy értékeli, hogy az „a jóléti

²³ Fogalmaz Eric Helleiner. Idézi Berend T.2003:1278

²⁴ Alber, J. (1988): Is there a crisis of the welfare state? Cross-national evidence from Europe, North America and Japan. European Sociological Review, Vol. 4. No.3. 181-203. (Idézi Csaba I. - Tóth 1999:37)

rendszer, amely az ipari társadalmak invenciója volt, nem alkalmas arra, hogy az információs társadalom szociális problémáit kezelje. A gazdasági alap radikálisan különbözik az ipari társadalmétól, s ezért egyre nehezebben férnek vele össze a jóléti rendszer meglévő, évtizedekkel korábbi állapotokat tükröző intézményei.” (Szabó 2000: 229)

Vannak, akik a válság okát a hatalmas technológiaváltással, a „harmadik ipari forradalommal” indokolják.

Mások, azokkal a világgazdasági változásokkal hozzák összefüggésbe, amelyet a Kondratyev-ciklus magyaráz, illetve az, hogy a világ e ciklus hanyatló ágába érkezett.

Sokan a globalizációval érvelnek. Ezzel kapcsolatban Steen Mangel azt állítja, hogy e világgazdasági változások „alapvetően aláásták ... a jóléti elvek, a társadalmi szolidaritás, egyenlőség és egyetemesség érvényesítését.”²⁵

Többen a népesség előregedését, a család hanyatlását, a tömeges munkanélküliséget hangsúlyozzák. (Gøsta Esping-Andersen 1999)

Akadnak, akik a finanszírozás problémájában látják a bajok gyökerét.

Egyesek szerint az okok mélyebbre nyúlnak. Ladányi János és Szelényi Iván szerint a rendszer belső logikájából adódnak, valamint annak a hatalmi egyensúlynak a felborulására vezethetők vissza, amely korábban a rendszer alapját adta. (Ladányi - Szelényi 1997:72,74)

Szabó Katalin megítélése szerint ellenben „a jóléti állam ... nem eredendő szervi bajai miatt haldoklik ... hanem azért, mert a gazdaság, amelyre a jóléti felépítmény alapozódott, megváltozott... Az új gazdasági környezetben a jóléti állam a maga klasszikus formájában idegen test ... A kilökődési reakciókat természetesen erősítik a jóléti rendszer eredendő bajai, de a jóléti állam lélekharangját igazában az információs társadalom kondította meg.” (Szabó 2000: 229-230) A XXI. század hajnalán zajló „csendes forradalomról”, „technológiai rendszer-váltásról” ír Szabó Katalin és Kocsis Éva (Szabó - Kocsis 2002).

A tőkés gazdaság fejlődésének dinamikus változásaira helyezi a hangsúlyt az a nézet is, amely a fordizmus válságára vezeti vissza a jóléti állam válságát.²⁶

Berend T. Iván egy nemrég publikált cikkében arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a gazdasági és társadalmi változások a jóléti intézmények számos elemének újragondolását és reformját követelik meg, ami azonban nem vonta és vonhatja kétségbe az intézmények életképességét és alkalmazkodni tudását.” (Berend T. 2003: 1278) Úgy látja, hogy a jóléti állam válságának koncepciója és felszámolásának sürgetése a „piaci fundamentalizmus” világnézetéből fakad, amelyben a jóléti állam a bajok forrása, megszüntetendő anomália. Berend T. szerint viszont „a jóléti állam a 20. század legnagyobb társadalmi vívmánya”. (U.o)

Assar Lindbeck a svéd modell alapos és körültekintő elemzését e szavakkal zárja: „Nem tudjuk még, hogy Svédország, mely úttörő volt a sokoldalúan gondoskodó jóléti állam kiépítésében, úttörő lesz-e annak reformjában és felszámolásában is. Előfordulhat az is, hogy azok az értékek, ideológiák, erőviszonyok, mechanizmusok, melyeknek összjátéka eredetileg létrehozta a modellt, újra feléleszthetik a jövőben a korábbi politikát vagy ennek egy új változatát.” (Lindbeck 1998/b:69)

²⁵ Idézi Berend T. 2003: 1273

²⁶ Lásd például Barbier, J-C. - Nadel, H. (1996): L'évolution des systèmes de protection sociale en Europe. Revue Française des Affaires Sociales. 1:25-55; Saillard, Y. (1995): La régulation, l'état des savoir. Paris La Découverte. (Idézi Nagy 1998:459)

Útkeresések

A kialakult helyzetben eddig három típusú kormányzati reakciót figyelhetünk meg:

I. a jóléti állam visszabontását

II. vegetálást a romokon

III. az esélyteremtő állam kibontakozását, elindulást egy új társadalmi megegyezés felé.

A **II. típusú** reakció nem útkeresés, hanem a halogatás útja. Nem megoldás. Vergődés.

Az **I. típusú** válasz, a „reganomics” vagy „thatcherizmus” útkeresése, amely leépítette ugyan a túlélő, elavult jóléti intézményeket, de alkalmatlannak bizonyult a változásokat követő új intézmények kiépítésére. A jobboldali-konzervatív kormányok „minimális állam” jelszava elégtelen volt a megoldáshoz.

Az információs társadalom kiépülése számos olyan követelményt támaszt, amelyek teljesítéséhez aktív állami közreműködés szükséges. Állam nélkül aligha képzelhető el az oktatás, az információs társadalom infrastruktúrájának a kiépítése - amelyhez az erőforrások koncentrációja kell.

A neokonzervatív (az **I. típusú**) választ és annak kudarcát, ha közelebbről megnézzük Nagy-Britannia példáján, hasznos tapasztalatokhoz juthatunk a jövőre nézve.

Ideológiájuk szerint a jóléti állam túl sokat költött a felduzzasztott állami bürokráciára, túl magasra növelte az adóterhet, és túlzott szabályozással feleslegesen korlátozta a piac működését. Ráadásul széles rétegeket tartott el szociális segélyekkel. Az „adóztató-költekező állam” helyett ők a „minimális állam” koncepcióját hirdették meg. (Ladányi - Szelényi 1998:73)

A szociálpolitika új-jobboldali programja a kötelező és univerzális rendszerek lebontását és a reziduális jóléti állam megteremtését javasolta. A szociális szolgáltatások működtetését, amennyire csak lehet, a piacra akarta bízni. Az állami intézményeknek csak kiegészítő szerepet szánt. Figyelme csak a legszegényebbekre terjedt ki. Azt képviselte, hogy a redistribúció nem szolgálhat egyenlősítő célokat, csupán a legalapvetőbb létfenntartási szükségletek kielégítését biztosíthatja. A tradicionális kulcsszavak helyett (mint pl. egyenlőség, szolidaritás, közösségiség, szociális jogok) új jelszavak lettek: szabad verseny, önszervezés, szabad választás, személyes függetlenség, magánvállalkozás. Napirendre tűzték a jóléti állam radikális privatizációját. (Csaba I. 1991: 81-82)

A program mögött olyan világgép húzódott meg, ahol az egyik oldalon az idealizált tökéletes piac, míg a másikon a fogyatékos állami szféra helyezkedett el.

A „hibátlan piac” és a „minimális állam” illúzióját szétszórták a gyakorlati tapasztalatok. És arra a józanságra intettek, hogy a ténylegesen létező piacot vessük össze a valóságos nem piaci intézményekkel, a tökéletlen piacot a kormányzati elégtelenségekkel, fogyatékoságokkal. Ebben a gondolkodási keretben, válhat reálissá az egyes intézményi alternatívák közötti választás, és van realitása a különböző típusú előnyök és hátrányok összevetésének.²⁷

²⁷ Például a magánegészségügy hajlamos a betegek túlkezelésére, míg az állam alulszolgáltatásra. Vagy a piaci megoldás elmaradhat a közgazdasági optimumtól, ha a kínálat monopolisztikus, ha a fogyasztói választás lehetősége korlátozott. Továbbá, a szociális szférában a profitmaximalizáló vállalkozás nem garantálja minden esetben a tágabb értelemben vett hatékonyságot. Egyes univerzális jóléti rendszerek tehát nemcsak a szociális integráció, hanem a gazdasági hatékonyság érdekeit is szolgálhatják.

A végrehajtás során azonban, a hangzatos kormányzati szónoklatok ellenére, nem a jóléti állam radikális privatizációja zajlott a gyakorlatban, hanem egy jóléti vegyesgazdaság keretei között a magánszektor részleges térnyerése (Csaba I. 1991: 96).

A Thatcher-kormány szociális kiadások ellen indított dühödt offenzívájából, ami lényegében megmaradt, az a Wagner-törvény felfüggesztése volt. A kezdeti radikalizmushoz képest, a ténylegesen végbement változások nem lettek drámaiak. Például, „ha szemügyre vesszük Nagy-Britannia szociális kiadásait Thatcher miniszterelnök kormányzása alatt, azt látjuk, hogy ezek összege reálértékben nem hogy csökkent, hanem évről-évre növekedett; a lakásra, egészségügyre és személyes szociális szolgáltatásokra, társadalombiztosításra, valamint az oktatásra fordított kiadások az 1989/1990-es költségvetési évben együttesen 18 %-kal haladták meg az 1978/1979-es szintet.” (Csaba, I. 1991:84) Kétségtelenül történtek jelentős korlátozások is. Megszigorították a szociális szféra költségvetési korlátját. Egyes, korábban ingyenes szolgáltatásokra díjszabásokat vezettek be. Másoknál előállításukból vonult ki az állam, átruházva másra az ezzel kapcsolatos felelősséget is.

Történt azonban egy más irányú változás is. A „mennyit” kérdése mellett a „hogyan” problémája is előtérbe került a szociálpolitikában. A „hogyan” újszerű kérdésére a konzervatívok sok esetben dogmák és előítéletek szülte válaszokat adtak. (Csaba I. 1991: 96) Elindultak azonban olyan reformkísérletek is, amelyek megmutatták, hogy számos alternatíva létezik a szociálpolitikában. És eközben olyan újítások is születtek, amelyek már a paradigmaváltás irányába mutattak.

A neokonzervatívok „államtalanítási” kísérlete végül tehát szélsőséges és hamis végletnak bizonyult, és kifulladásra vezetett.

A kilencvenes évek Angliájában már a jóléti kérdés újszerű gyakorlati megközelítése tükröződött. Ilyen irányba sarkallt a konzervatívok által hátrahagyott növekvő társadalmi egyenlőtlenség erősödő problémája is.

A svéd szociáldemokraták „államhatalmassági” kísérlete szintén szélsőséges és hamis véglet volt, csak a másik irányba. Ez a vesszőfutás a hatvanas évek közepétől a kilencvenes évek elejéig tartott. E modell jótékonykodási konstrukciója mélyrepülésbe vitte a gazdaságot, ugyanakkor elégedetlenné tette a társadalmat.

Ebben a svéd modellben a kormányzat alapvető törekvése volt, hogy a spontán piaci mechanizmusokat politikai és adminisztratív döntésekkel helyettesítsék. Úgy gondolták, hogy a gazdaságpolitikai vezetés - szelektív pénzügyi támogatással és beavatkozással - majd kiegyenlíti a piacok és gazdasági ösztönzők szerepének meggyengítését.

A „hibátlan állam” vagy inkább a „mindentudó állam” illúzióját itt is szétoszlatta a gyakorlati tapasztalat. „A beavatkozás beavatkozást szült.” (Mintha ez ismerős lenne Kelet-Európában is.) Csökkent a gazdasági növekedés. Az egy főre jutó GDP-t nézve a nemzetközi rangsorban, 1970-ben még a 4. helyen állt Svédország. 1990-ben a 9., 1995-ben már a 16. helyre csúszott vissza. (Lindbeck 1998/a: 68)

Mi eredményezte mindezt? Assar Lindbeck - a helyzet kiváló ismerője - szerint környezeti és modellbeli okok egyaránt. Az exogén hatások olyan változások voltak, amelyek minden fejlett országot érintettek (technológiai robbanás, előregedés, globalizáció). Az endogén okok: a politikusok viselkedése (mint legfontosabb belső ok), az ösztönzés eltorzítása, a verseny gyengítése, a bérarányok rugalmatlansága, az erkölcsi kockázat (adó- és juttatási csalások²⁸).

²⁸ Svédország a „csalók nemzetévé vált” - jelenti ki Myrdal, Gunnár(1978): Dags för ett Bättre Skattesystem. Ekonomisk Debatt, 6(7). 493-506. (Idézi Lindbeck 1998/a:84)

A megoldást Lindbeck az intézmények és politikák megreformálásában látja: az 1991-ben elkezdett (adóreform, antiinflációs gazdaságpolitika), majd a hatalomra került jobbközép kormányzat által is (1991-1994 között) továbbvitt reformok folytatásában. A kilencvenes évek elején megszűnt a teljes foglalkoztatottság. Fokozódtak a jövedelmi egyenlőtlenségek. Megnyirbálták a jóléti juttatásokat. A kilencvenes évek reformjai után a svéd jóléti állam már nem ugyanaz a jóléti állam, amely korábban volt, és „a bölcsőtől a sírig” gondoskodott állampolgáiról. Lindbeck ugyan aggódva szemlélte még, hogy az 1994-ben, a hatalomba visszakerült szociáldemokraták - több reformintézkedés fenntartása, sőt továbbfejlesztése mellett - egyes reformokat visszafordítottak. Újra emelték az adókat és járulékokat. Lindbeck azonban bízott abban, hogy az 1995-ben elnyert EU-tagság megerősíti az elkezdett reformfolyamatot, és Svédország, ahogy ő fogalmazta: újra „normálisabb” nyugat-európai orszaggá válhat, olyanná, mint amilyen volt, mielőtt hozzákezdtek volna a radikális kísérletekhez a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. És mindaz a rossz, ami e három évtizedben történt csak egy közjáték, rövid történelmi epizód marad. (Lindbeck 1998/b: 68-69)

Ha korábban azt mondtuk, hogy a jóléti állam „eszköz” volt a politikusok kezében, akkor most azt mondhatjuk, hogy a svéd politikusok kezében pedig „játékszer” volt e három évtizedes kísérleti időszak alatt.

A politikusok felelősségét és a rossz gazdasági szabályozási konstrukciókat hangsúlyozó kutatási eredmények alapján, szeretnék visszautalni a kezdeti kételyekre és kérdésekre, különösen a **2. és 3. kérdésre**.

Csak pillantsunk rá, mi a helyzet egy ún. „normálisabb” nyugat-európai orszaggal, Franciaországgal a kilencvenes években!

Itt teljes volt az egyetértés a reformok sürgetésében. A kilencvenes évekre kiéleződött feszültségek hatására nélkülözhetetlenül szükségesnek tartották a reformokat a nagymérvű munkanélküliség és a szegénység kezelése terén. További érv volt a reformok mellett, hogy a vállalatokat terhelő igen magas társadalombiztosítási járulékok veszélyeztetik a nemzetközi, sőt egyes esetekben már a belföldi versenyképességet is, és ezek csökkentésére mindenképpen szükség van. Ezért a javaslatok arra irányultak, hogy csökkentsék a vállalatok terheit. A szociális költségek nagyobb részét fizessék az alkalmazottak. A biztosítási elvet terjesszék ki. Ezáltal a szolgáltatások váljanak „személyre szabottabbá” és nyújtsanak bővebb választékokat. Egyes szakértők attól tartottak, hogy a szociálpolitika ilyen liberális átalakítása a társadalom hármas rétegződésére vezet: az alul lévők a segélyektől függnének, a középen lévők lennének a társadalombiztosítás fő kliensei, a társadalom csúcsán lévők pedig a piacon biztosítanák saját védelmüket. (Nagy 1998: 462) A nyugdíjrendszer finanszírozhatatlanná válásának felismerése vezetett az 1993. évi nyugdíjreformhoz. Ezt követte 1995-ben az egész társadalombiztosítási rendszer reformjavaslata, amelyet a nemzetgyűlés elfogadott. Ebben a kormány támogatta az egyéni és csoportos önkéntes megtakarításokon nyugvó nyugdíjrendszerek létrehozását és elterjesztését. Erre az intézkedéstervezetre hatalmas társadalmi megmozdulás és közalkalmazotti sztrájk válaszolt; ami egyben arra is felhívta a figyelmet, hogy az esetek többségében, mennyire korlátozottak a kormányok gazdaságpolitikai manőverezési lehetőségei. Továbbá, figyelmeztetett arra is, hogy a jóléti rendszerek átalakítását nem lehet sem finanszírozás-technikai kérdésre, sem egyes elvek (biztosítási, szolidaritási) érvényesülésének arányváltozásaira leegyszerűsíteni. Hanem, egy új „társadalmi szerződés” megkötésére van szükség. (Nagy 1998)

A jelenlegi zavargásokat látva a francia utcákon csak felerősödik az emberben a bizonyosság, hogy ennek megszületése nem halogatható tovább.

És ez el is vezet bennünket a **III. típusú** reakcióhoz, az „esélyteremtő állam” koncepciójához. Kidolgozói szociológusok (talán ez is jelzés értékű), Ladányi János és Szelényi Iván. (1997) A már említett hamis végletek helyett olyan állam kiépítését javasolják, amely alapvetően a termelés feltételeinek javítása érdekében avatkozik be a gazdaságba. (És nem a már megtermelt javak újraelosztása miatt.) A megvalósításhoz egy „Új Társadalmi Szerződés” megkötését sürgetik a társadalmi és gazdasági élet mai szereplői között. Olyan megállapodást, olyan „új New Deal”-t javasolnak, amely egyaránt válaszol korunk gazdasági és társadalmi kihívásaira.²⁹ Véleményük szerint ennek kimunkálásához az Európai Unió is jó terep lehet az állami bürokrácia és technokrácia számára.

Hangsúlyozzák, hogy az esélyteremtő állam „gazdasági növekedést és profitot generáló állami beruházásaival kedvébe járhat az üzleti életnek. A növekvő állami adóbevételekkel (amelyek tartós gazdasági növekedés esetén nem kell, hogy magas adókulcsokkal járjanak együtt) képes lehet leszerelni a magas adóktól rettegő gazdagokat, és hatékony jóléti politikájával meggátolni a legszegényebb társadalmi csoportok leszakadását.” (Ladányi - Szelényi 1997: 77.) Ez az új verzió - szemben a régiekkel - az egyik probléma megoldását nem a másik rovására oldja meg.³⁰

Az esélyteremtő állam általános jellemzői:

- a pénzt szűken költi jóléti intézményekre, sokkal inkább esélyteremtő beruházásokra
- csak a rászorulókat támogatja (leszámol az univerzalizmussal)
- az üzleti világnak is kedvez a beruházások és az oktatás ösztönzésével
- kikapcsolja a tanult gyámoltalanságot (a negatív ösztönzőket)
- adekvát az új társadalmi struktúrával
- felismeri a globalizáció kihívásait és válaszol rájuk
- ellenáll a populista szíréhangoknak. (Szabó 2000: 238)

Az esélyteremtő állam felé megfigyelhető bizonyos nyitás az egyes nyugati demokráciák részéről. Elgondolkodtató, hogy ezek elsősorban miért pont az Egyesült Államok és Nagy-Britannia? Az az alapkérdés is megválaszolásra vár, hogy mekkora gazdasági potenciálhoz mekkora jóléti állam tartozhat? És, ha az adott esetben ez kisebb, mint a társadalmi igény, akkor hogyan van esélye az esélyteremtő állam kibontakozásának?

E tekintetben félő, hogy nem csak itthoni „koraszülött viszonyaink” és a többi rendszerváltó ország sajátos hátrányai készítenek óvatosságra az optimista várakozásokat illetően, hanem általánosabb értelemben is nehéz bizakodó prognózist adni az esélyteremtő állam közeli megvalósulásának esélyéről.

A felzárkózás és a társadalmi fejlődés tartós megoldása szempontjából azonban ez tűnik a járható útnak.

²⁹ Szemben a szociáldemokráciával, amely döntően csak szociális téren törekedett eredményeket elérni. És szemben a neokonzervatívokkal, akik szeme előtt csak a gazdaság modernizálása lebegett.

³⁰ Például az oktatási beruházásokkal egyszerre ad esélyt a fiataloknak és a gazdasági növekedésnek. Az oktatás, a képzés támogatása egyben a szociális védelem legjobb módja is. A képzés segítése előmozdítja a modern atipikus foglalkoztatási formák terjedését is.

Záró megjegyzések

Az esélyteremtő és együttműködésre készítő új állami szerepvállaláshoz alapvető és általános szemléletváltásra van szükség. (Fekete 2002/b)

Ehhez máris hozzáláthatunk például azzal, hogy felismerjük: tévútra visz a gazdaság és a társadalom szembeállítása. (Lásd. a **6. kérdést**.) Egyrészt, a gazdaság és a társadalom egymástól elválaszthatatlanok. Nincs külön gazdaság és külön társadalom. Kölcsönhatásban, kölcsönfüggőségben állnak egymással. Együtt alkotnak dinamikus, organikus, élő rendszert. Az arányt, a mértéket egy rendszer vonatkozásában sem lehet büntetlenül áthágni. Ahogy már Szókratész is megmondta: 'Ha valamely összetételből bármely arányban is hiányzik a mérték, illetve a szimmetria, úgy az alkotóelemekre és az összetételre egyaránt pusztulás vár.'

Be kell látni, hogy ebben a világban a fennmaradás, az életképesség záloga az „is-is”, és nem a „vagy-vagy”. Másrészt, ne felejtjük el, hogy az eredeti cél nem a profit, hanem a „jól-lét”. Jelenünk hétköznapijára lefordítva ez azt jelenti, hogy nem elég pusztán „versenyképesnek” lenni a piacon; hanem, úgy kell versenyképessé válni, hogy az előmozdítsa a társadalmi fejlődést is, és ezáltal tartóssá tegye a sikert.

Ez utóbbihoz kapcsolódva konkrét példaként említjük a társadalmi felelősséget is figyelembe vevő befektetési stratégiákat (socially responsible investment) követő, úgynevezett SRI-alapokat, amelyek nem csak a hagyományos pénzügyi szempontból vizsgálják befektetéseiket, hanem szociális, felelős vállalatirányítási és környezetvédelmi aspektusból is. A fejlett országokban már évek óta erős az ilyen stratégiákat követő pénzügyi alapok iránti kereslet. Még a hozamorientált befektetők körében is, akik az SRI-t egyfajta hozzáadott értéknek tekintik, és az alkalmazott szűrési elvben portfólióik hozamának növelési eszközét látják. Szerintük manapság a szociális kockázatok legalább olyan komoly veszélyt - ha nem nagyobb - jelentenek a vállalatok részére, mint a hagyományos pénzügyi rizikófaktorok.

Bizakodásra ad okot, hogy a profitközpontú gazdasági szereplők körében is felbukkant a komplex és szemléletváltó megközelítés. Csak remélni tudjuk, hogy a többi gazdasági és társadalmi szereplő részéről is követésre talál az új irányvonal, élükön a politikusokkal.

A szociális rizikófaktor nem csak a vállalat, a mikrogazdaság számára jelent veszélyt, hanem a makrogazdaság számára is. Az állami szociális kiadások drámai csökkentése a mélyülő társadalmi szegénység, a deklasszálódó rétegek terjedése, a növekvő egyenlőtlenség közepette tragikus következményekkel járhat; nem csak a hátrányos helyzetűekre nézve, hanem a társadalom egészére nézve is; és nem csak a társadalomra, hanem a gazdaságra nézve is; nem csak a jelenre, hanem a jövőre nézve is.

Éppen ezért, a társadalmi igények visszafogottabb tempót diktálnak a korlátozások során. Tudomásul kell venni, hogy nem pusztán racionális megfontolások alapján mennek végbe a változások. A reformok szükségessé váltak, de azok végrehajtása csak az érdekeltekkel együtt vezethet sikerre. „Jólét, társadalmi biztonság, egyenlőség, szolidaritás a gyengékkel, esély-egyenlőség, - nagy belső értékük van az emberek számára. A méltányosság elvének követése segíthet a társadalmi elfogadásban. A korlátozásoknak is vannak korlátai.

A magam részéről azokkal értek egyet, akik szerint a jóléti állam kialakulása a modern civilizáció egyik nagy társadalmi vívmánya, amelyet meg kell őrizni. A működése során jelentkező problémákra eddig, az estek túlnyomó többségében, megítélésem szerint nem megfelelően reagáltunk. (**1. kérdés**.) Úgy vélem, nagyrészt ennek köszönhető, hogy sokan már csak történelmi ereklüként tekintenek rá. Én nem osztom ezt a véleményt. Magam, sokkal inkább megkérdőjelezem az általános társadalomirányítás létező alapszemléletének helyességét, mint a jóléti állam eszményét. (Lásd. a **7. kérdést**.) A jóléti intézmények átfogó reformját

azonban szükségesnek tartom és az új kornak megfelelő változtatásokat sürgetem. Nem kételkedem a „jól-léti” állam életképességében; sőt, az esélyteremtő állam megvalósításában látom a társadalmi fejlődés esélyét a XXI. században. (Lásd. a **8. kérdést**.)

Mit hoz a jövő? „A jövő a múltban van” - mondják a csillagászok.

Nekünk is szakítanunk kellene azzal a rossz szokással, amit Hegel fogalmazott meg: „... a történelem tanulsága, hogy a népek és kormányok soha, semmit sem tanultak belőle...”. És hallgatnunk kellene Ciceróra is: „A történelem az élet tanítómestere.”

Irodalom

Alber, J.: Is there a crisis of the welfare state? Cross-national evidence from Europe, North America and Japan. *European Sociological Review*, Vol. 4. No. 3, 1988, 181-203.

Akerlof, G. A.: The Market for „Lemons”: Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 84. no. 3, 1970, 488-500.

Arrow, Kenneth F. : Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care. *American Economic Review*, vol. 53. no. 6, 1963, 941-973.

Arrow, Kenneth F.: Higher education as a filter. *Journal of Public Economics*, 2, 1973, 193-216.

Bara Zoltán - Csaba László - Gedeon Péter: Összehasonlító gazdaságtan és közgazdaságtan. In: Bara - Szabó szerk.: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Aula Kiadó, Budapest, 2000, 3-51.

Bara Zoltán - Szabó Katalin, szerkesztők: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Aula Kiadó, Budapest, 2000, 609.

Barr, Nicholas: Állami beavatkozás. In: Csaba Iván - Tóth István György, szerk.: *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999, 112-145.

Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 8. évf. 1, 1982, 17-42.

Berend T. Iván: A jóléti állam: válság és kiutak. *Magyar Tudomány*, 10, 2003, 1273-1278.

Brus, Włodzimierz: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1966, 245.

Buchanan, James M.: Piac, állam, alkotmányosság. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1992, 296.

Csaba Iván - Tóth István György, szerk.: *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999, 378.

Csaba Iván - Tóth István György: A jóléti állam politikai gazdaságtana. In: Csaba I. - Tóth I. Gy. szerk.: *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999, 7-37.

Csaba Iván: A jóléti állam privatizációja Nagy-Britanniában. *Esély*, 3, 1991, 81-98.

Csaba László: A szovjet modell. In: Bara - Szabó szerk.: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Aula Kiadó, Budapest, 2000/a, 245-267.

Csaba László: Az átalakulás sokszólamúsága. *Európai Szemle*, XI. évf. 2, 2000/b, 61-83.

- Csaba László: Az átalakulás fejlődésmélete. Közgazdasági Szemle, XLIX. évf. 4, 2002, 273-291.
- Fekete Judit: A „puccs” mint irányítási módszer. Közgazdasági Szemle, XXXVII. évf. 5, 1990, 559-572.
- Fekete Judit: Politika, kríziskezelés, vállalkozás. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002/a, 283.
- Fekete Judit: Alapszemlélet a jövőhöz. In: Bulla Miklós - Tamás Pál szerk.: Műhelytanulmányok Magyarország környezeti jövőképeiről. Országos Környezetvédelmi Tanács - Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 2002/b, 7-33.
- Fekete Judit: Jóléti állam és reformszocializmus, jóléti állam és napjaink. Competitio, III. évf. 2, 2004, 23-45.
- Gábor R. István - Galasi Péter: A „másodlagos gazdaság”, a szocializmusbeli magánszféra néhány gazdaszociológiai kérdése. Szociológia, 3, 1978, 329-344.
- Gábor R. István: A „második” (másodlagos) gazdaság. Valóság, 22 évf. 1, 1979, 22-36.
- Gota Esping - Andersen: A jóléti államok az évszázad végén: A munkaerőpiaci, a család-szerkezeti és a demográfiai változások hatása. In: Csaba Iván - Tóth István György szerk.: A jóléti állam politikai gazdaságtana. Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999, 89-111.
- Hámori Balázs: Reformszocialista kísérletek. Piaci szocializmus, avagy a reformok korlátai. In: Bara - Szabó, szerk.: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Aula Kiadó, Budapest, 2000, 269-325.
- Hayek, Friedrich: Piac és szabadság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995, 513.
- Kornai János: Útkeresés. Századvég Kiadó, Budapest, 1993/a, 254.
- Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadó RT., Budapest, 1993/b, 670.
- Kornai János: Vergődés és remény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996, 336.
- Kornai János: Az egészségügy reformjáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1998, 184.
- Kornai János: A rendszerparadigma. Közgazdasági Szemle, XLVI. évf. 7-8, 1999, 585-599.
- Köves András - Szamuely László: Élbolyban - haladunk? Gondolatok időszerű gazdaság-politikai kérdésekről. Gazdaság, XXX. évf. (Új folyam VI.) 2, 1997, 40-48.
- Ladányi János - Szelényi Iván: Vázlat az „esélyteremtő állam” elméletéhez. A jóléti államon és a neokonzervativizmuson túl. Gazdaság, XXX. évf. (Új folyam VI.) 1, 1997, 68-79.
- Laki Mihály: A háttéripár fejlesztése. Gazdaság, XIV. évf. 3, 1980, 61-73.
- Laki Mihály: Vállalatok megszűnése és összevonása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983, 215.
- Le Grand, Julien: A kormányzati kudarcok elmélete. In: Csaba Iván - Tóth István György, szerk.: A jóléti állam politikai gazdaságtana. Osiris Kiadó - Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999, 146-164.
- Lieberman: Hozjajsztvennij raszcsot i materialnaja zainteresovannoszt rabotnikov promislen-noszt. Voproszi Ekonomiki, 6. 1956.
- Lindbeck, Assar: A svéd kísérlet - I. rész. Külgazdaság, XLII. évf. 7-8, 1998/a, 57-89.
- Lindbeck, Assar: A svéd kísérlet II. rész. Külgazdaság, XLII. évf. 9, 1998/b, 56-74.

- Liska Tibor: Ökonosztát. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 320.
- Losonczi Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 259.
- Losonczi Ágnes: Ártó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989, 351.
- Nagy András: Átmenet? Honnan hová? Valóság, XXXVI: évf. 9, 1993, 1-18.
- Nagy András: A jóléti rendszer Franciaországban. Közgazdasági Szemle, XLV. évf. 5, 1998, 456-478.
- Nagy András: Az intézmények átalakulása és a fejlett gazdaságok utolérése. Közgazdasági Szemle, XLVIII. évf. 11, 2001, 920-949.
- Offe, Claus: Contradictions of the Welfare State. Hutchinson Education. London, 1984.
- Samuelson, Paul: Pure theory of public expenditure and taxation. In: J. Margolis - H. Guitton, eds.: Public Economics. Macmillan Press Ltd. London, 1969.
- Szabó Katalin: A jóléti államtól az esélyteremtő államig. In: Bara - Szabó szerk.: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Aula Kiadó, Budapest, 2000, 209-242.
- Szabó Katalin - Kocsis Éva: Digitális paradicsom vagy falanszter? Aula Kiadó, Budapest, 2002, 233.
- Szamuely László - Csaba László: Rendszerváltozás a közgazdaságtanban - közgazdaságtan a rendszerváltozásban. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998, 185.
- Tóth István György: A jóléti rendszer az átmenet időszakában. Közgazdasági szemle XLI. évf. 4, 1994, 313-340.

Szigeti Péter
Tudományos tanácsadó, DSc.

A hatalom filozófusa - az államról

I. Foucault szellemi világáról

Michel Foucault francia filozófus (1926-1984) nagyhatású életművében számos olyan problémát tárgyalt, amelyek az állam- és politikatudományok művelői számára is rendkívül jelentősek. Hazai terminológiánk szerint igazi állambölcseleti teljesítményről van szó, ahol a filozófiai-módszertani oldal jelentősen befolyásolja, hogy a szerzőnk mit lát meg tárgyában. Foucault természetes beállítódása az volt, hogy a polgári demokratikus felépítésű állami és politikai berendezkedés vizsgálatánál sokkal jelentősebb a hatalom jelenségeinek a mindennapi életet átható, s egyben abban gyökerező formáinak tanulmányozása. A társadalmi hatalom formáinak, intézményeinek, mikrofolyamatainak kitüntetett a jelentősége - ennyiben a pluralista elméletekkel azonos a pozíciója - a szervezeti, intézményesült, formalizált államhatalomhoz képest. Elgondolásaihoz ezért olyan témákat választott - a büntetés és a börtön intézményeinek szerepe a társadalom fegyelmező mechanizmusaiban, az elmeegógyintézet, a szexuális érintkezés módjai, a katonaság és az oktatás formáinak hatása az egyének társadalmi viselkedésére -, amelyek a hatalom mikro- és makroszintű jelenségeit együttesen mutatják meg. Leegyszerűsítve: Foucault a modern társadalom fegyelmező mechanizmusait kutatta, amelyek az egyéni szabadság korlátait és keretfeltételeit jelentik. A fegyelmező társadalom ugyanis egy egész korszakot fog át, kb. a XVIII. századtól a XX. század derekáig, végéig terjedően, amelynek intézményes rendje nem merül ki az állami, politikai racionalitás működő formáiban. Foucault arra is kíváncsi, hogyan irányítják az egyéni viselkedést a fegyelmező társadalmakban, mi kondicionálja az emberi magatartásokat és gondolkodásmódokat. Foucaultnál a mikromechanizmusok hatalomtechnológiáinak, azoknak a dresszúráknak, amelyeknek kiteszik és alávetik az egyéneket, legalább akkora szerepe van, mint a formális állami-jogi intézményeknek. A nyelvek, nyelvi gyakorlatok azért elemzendőek, mert nem pusztán beszédmódot, *façon de parler*-t jelentenek, hanem olyan gyakorlatokról, tudásformákról árulkodnak, melyekben uralmi viszonyok mutatkoznak meg. Például az orvoslásban használt nyelv, diskurzus, tudásformákat és a beteg és orvos közötti uralmi viszonylatokat mutatja fel (tisztelet, szakmailag indokolt rendszabályok, engedelmesség, melyek általában is a tekintélyi viszonyok erősítését kondicionálják egy társadalomban, mert az alá- és fölé rendeltség elve szerint klasszifikálnak. Ti. a beteg rábízza magát egy szakmai fensőbbiségre).

Egy társadalom tagjai számára, akik benne élnek egy adott intézményes rendben, azoknak a fennálló megoldások egyfajta magátólértetődőséggel jelennek meg. A kutató feladata, hogy problémaként vesse fel ezeket az evidenciákat, történeti kialakulásukat, aktuális és potenciális funkcióikat megértően leplezze le. A mindennapi gondolkodás előtt rejtve maradó összefüggéseknek a feltárása a tudományos kutatás feladata. A hatalom filozófusa pedig mesteri elemzési módszereket talált ahhoz, hogy kérdéssé tegye mindazt, ami a cselekvő szereplők átélése során - az evidenciák erejénél fogva - eltűnik szemhatárunk előtt.

Lezárt életművének nem törekszünk átfogó feldolgozására, pusztán az állam- és politika-elméletileg releváns metszeteket kívánjuk bemutatni.

II. Módszertani elemek (diskurzus - genealógia - hatalom - normalitás probléma)

Módszertani oldaláról kezdve, néhány jellemző terminusát (diskurzus, genealógia, hatalom, normalitás) és megfontolását bocsátjuk előre.

A diskurzus nem egyszerűen a beszélgetés szinonimája, hanem az emberi gyakorlatnak egy olyan formája, amely a jelentéseken túlmenő többletet, uralmi viszonyokat hordoz. Az, hogy kik, miről és hogyan beszélgetnek, az társadalmi tudásformákat hordoz, a tudás pedig hatalmi viszonyokat. A tudás ugyanis nemcsak egy fennálló társadalmi gyakorlat kritikai leleplezésére, az egyenlőtlenségek feltárására szolgálhat, ellenkezőleg: a tudásfölény előnyök szerzésére, kihasználásra és mások elnyomásra is alkalmas. Épp ezért tudás és hatalom kölcsönhatásban állnak egymással. A diskurzusokat azért érdemes elemezni, mert felmutatják a tudás megosztását és intézményes rendjét, egyének és társadalmi csoportok uralmi viszonyait, tehát a szabadság állapotát és határait.

Foucault alapvető különbséget tesz a tudás (savoir) és az ismeret (connaissance) között. A mindennapi életben ismereteket szerzünk és használunk, melyek beágyazódnak életünkbe, azaz evidenciákként hatnak. Ezzel szemben a tudás nem a hétköznapi élet helyzetében használt gyakorlatias ismeret, hanem elméleti rangja van. Min alapulnak ismereteink, honnan származnak, hol a határ igaz és hamis ismeret között, a megismerhető és a megismerhetetlen között. A tudás behatárolja a lehetséges ismeretek körét, és társadalmilag kondicionálttá teszi az ismeretek alkalmazását¹. Ahogy a mai politológiában mondjuk: hatalmi kérdés az, hogy ki tematizálja a közéletet, ki uralja a közbeszéd témáit, megközelítésmódjait. A tematizáció tudása, de még inkább, a tudás általában', pedig kétélű fegyver. Ahogy Szophoklész fogalmazza az Antigóné-ban: „Ha tud valaki valami mesterit, bölcseset, újszerűt, / van ki a jóra, s van ki a gonoszra tör vele.” Ebben az értelemben a tudás nem semleges, csak a bevett gyakorlatok ismeret-szintje, rutinjai tüntetik el a tudás hatalmi összefüggéseit.

A diskurzuselemzés ezért a tudás szerveződés módjának a kulcsát, a hatalmi összefüggések feltárását eredményezheti. „A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani” (1991 b, 869-70.).

A genealógia korszak - amely az archeológiai után következett - az intézmények és a mindennapi tevékenységi kapcsolatok elemzését pedig egyenesen abból a célból állította előtérbe, hogy hamis világbeli, vagy hamis szituációban fogant viselkedéseket leplezzen le. Ez pedig összefügg a hatalom relacionista természetével. „A hatalom mindenütt jelen van, nem azért, mert mindent átfog, hanem mert mindenünnen előbukkanhat” (1996. 95.). A nyers fizikai erőszak, például pusztán fogvatartás, egyenesen kizárja a hatalmi viszonyt, mert ahol dologszerűvé, fizikaivá degradálás áll fenn, ott nincs és nem is lehet magatartásirányító befolyásolás, mert eleve kizárt a szabad cselekvés mozzanata. Azzal, hogy a hatalom nem szubsztancia, ami adott, hanem egy súlyponteltolódásokon keresztülmenő összefüggés, emberek, embercsoportok közötti aszimmetrikus, de kölcsönhatásos viszony, ami a viselkedést befolyásolja, koordinálja, kormányozza, azzal Foucault mindig a szabadság aspektusát elemzi a hatalmi viszonyokban. A szexualitás története I-ben egy helyütt tömör és szemléletes kifejtését adja felfogásának. Először a hagyományos felfogásoktól határolja el magát, amikor kifejti, mit nem ért hatalmon.

„...hatalmon én nem 'a Hatalmat' értem, nem azon intézmények és mechanizmusok összességét, amelyek valamely adott államban biztosítják az állampolgárok feletti uralmat. Nem is az uralkodás egyik módját értem hatalmon, azt a módot, amelynek - ellentétben az erőszakkal - jogszabály ad formát. Végül, hatalmon nem is valamilyen általános uralmi rendszert értek, amelyet egy ember vagy egy embercsoport gyakorol a másik ember vagy

csoportok felett, és amelynek hatása - a sorozatos irányváltások révén - az egész társadalmon áthullámszik. A hatalom elemzésének ugyanis nem szabad az állami szuverenitás, a törvény formája vagy egy uralkodás globális egységének posztulátumából kiindulnia; ezek legfeljebb olyan formák, amelyeket a hatalom végül magára ölt ”.

Azon törekvését pedig, hogy pozitív értelemben mit ért hatalmon, a következőképpen fogalmazza meg:

„.....hatalmon, úgy vélem, legelőször is azoknak az erőviszonyoknak a sokasága értendő, amelyek szervesen hozzátartoznak ahhoz a területhez, amelyben kifejtik tevékenységüket, és amelyek alkotórészei e terület szervezettségének. Hatalmon az a játék értendő, amely - harcok és szakadatlan összeütközések révén - átalakítja, felerősíti, megfordítja ezeket az erőviszonyokat; hatalmon azok a támpontok értendők, amelyeket ezek az erőviszonyok egymásba találnak, miközben folyamatos láncolatot vagy rendszert alkotnak, vagy pedig éppen ellenkezőleg, azok az eltolódások és ellentmondások, amelyek elszigetelik őket egymástól; a társadalmi hegemoniákban ölt testet a hatalom gyakorlását. Mechanizmusait korántsem valamilyen előzetesen adott középpontban, a szuverenitás egyetlen fókuszában kell keresnünk, amelyből a hatalom származékos vagy lefelé irányuló formái mintegy sugárszerűen áradnak ki; hanem azoknak az erőviszonyoknak az örökösen változó szubsztrátumában, amelyek egyenlőtlenségeikkel újra meg újra létrehozzák, gerjesztik a - mindig helyi és mindig ingatag - hatalmi viszonyokat. A hatalom mindenütt jelenvalósága nem abból ered, hogy mindenre kiterjeszti legyőzhetetlen egységét, hanem abból, hogy nincs olyan pillanat, nincs olyan pont ahol ne volna jelen, ahol meg ne mutatkozna” (1996, 95-96.).

A normalitás vizsgálata szintén kitüntetett Foucaultnál, modernitás-kritikájának egyik gondolati-módszertani alapja. A többség normativitást képező erejét permanensen és sokoldalúan vitatja el. Felfogásában mindenképpen progresszív, hogy ezzel fenntartja a mindenkori kisebbségek, ízlések, gyakorlatok többséggé válásának demokratizmusát, elvi lehetőségét, ami a tolerancia elvhez köthető másságok és az intézményesített kisebbségvédelem szükségességének is teret nyit. Ennyiben rokona John Stuart Mill szabadságfelfogásának, amely a többség zsarnokságának lehetőségét a kisebbségvédelemmel látta orvosolhatónak. Humánus és hasznos politikai pedagógiai funkciója van itt a filozófus bölcsességének. Az alaptétel - a normalitások visszavétele - azonban kétélű fegyver. Lehet kritikai potenciálok hordozója, de rögvest nehézséget szül, mihelyst érvényességén túlra is kiterjesztjük, így például ha a jogra alkalmazzák. A legalitási szféra nagy átlagában a normalitásnak mérték-funkciója van, aminek visszavétele lehetetlenítené a jogszolgáltatás rendjét. A többség normalitást elfogadó (aktív-passzív) támogatottsága nélkül egy jogrendszer nem működőképes, az állampolgári lojalitás többségi támogatottságának eleste egy jogrendszer aláásódásának, felbomlásának tünete volna. Többségileg elfogadott cselekvési mértékek, magatartásszabályok nélkül egy jogrend nem csak hogy nem érvényesülhetne, hanem saját érvényességét is aláásná.

Nem feltétlenül ez a helyzet más társadalmi viszonyokkal, főleg nem az összes társadalmi gyakorlattal. A hetero-normativitás szerzőknél „a jelenlegi nyugati, biológiai/társadalmi nemi hovatartozáson belül az a tendencia, hogy a heteroszexuális viszonyokat a normához tartozónak, a nemi viselkedés bármely ettől eltérő alakzatát pedig az e mércétől való elkanyarodásnak vélik ” (idézi Spargo, é.n.,73.). Ez pedig kritizálandó, s elvetendő, aminek belátása vitte szerzőnket a nemi identitás szabad megválasztásának álláspontjára. Magunk részéről megjegyezzük, hogy ha ez a posztmodern (értsd itt, mai) viszonyok között kulturálisan és orvosilag egyre inkább lehetséges is - ti. a nemi identitás választása - nem bizonyos, hogy összemberi szinten kívánatos is egyben. Mindenesetre a normális - abnormális, többség - kisebbség viszony mérték funkcióját alaposan analizáló elgondolásokról van szó. A fegyvermező társadalom tárgyalásakor éppen azt fogjuk látni, hogy az éppen a normalitások hatékony bensővé tételén alapul.

III. Az állami, politikai racionalitás premodern és modern típusának különbsége

Az állami, politikai racionalitás vizsgálatát a premodern és a modern szembeállításában tárgyalhatjuk. A politika racionalitás genealógiájáról szóló előadásában (Foucault, 1979.) a premodern viszonyok őstípusaként (arché-típusaként) Foucault a pásztorkodás, pásztorság viszonyrendszereként mutatja fel az emberek kormányzásának évszázadokat átívelő módját. A keresztény középkorban a pásztor tereli a nyáját, egyben tartja és felelős nyájáért. A jóra törekszik, s kerüli a gonoszt. Az emberek kormányzásának egy olyan módja a pásztori, egyházi hatalom, amely isten földi helytartójának képére formálta a közösségi hatalmat. A királynak úgy kell kormányoznia birodalmát, ahogy Isten kormányozza a természetet; vagy a lélek a testet. Aquinoi Tamás felidézésével mutat rá, hogy a királynak úgy kell az embereket céljuk felé vezetni, ahogy Isten teszi ezt a természeti lényekkel, ahogy - a középkor teizmusa szerint - a lélek formát ad a testnek. Mi az ember célja? „Ami jó a test számára? Nem; ehhez orvosra van szükség, nem királyra. Gazdagság? Nem, ahhoz elég lenne egy intéző. Igazság? Még az sem, ehhez ugyanis egy tanár kellene. Az embernek szüksége van valakire, aki meg tudja mutatni a túlvilági boldogság felé vezető utat, ami a földön a becsületesség (honestum) megtartásában áll ” (Foucault, 1979, 70.).

A jó pásztor-király (ti. államegyház) kormányzási mesterség modellje Isten, aki törvényeket ír elő a teremtmények számára, melyek megtartására a pásztori-világi hatalom ügyel. Becsületességre neveli, s viselkedésében tereli nyáját, a túlvilági boldogság reményében, kordában tarja az emberek testi kicsapongásra hajlamos természetét. Az ismétlődően fellépő új és új rendek (pl.: domonkosok, ferencesek), az egyház megreformálására irányuló mérsékelt (Luther Márton fellépése) és radikális mozgalmak (valdensek, husziták, Thomas Münzer népi reformációja) mutatják, hogy állandó válságokon keresztül próbálta az egyház elérni-visszanyerni pásztor funkcióját. A kötelezettségeit nem teljesítő egyház reformátor kritikusai visszautasították annak hierarchikus szervezetét, s olyan, többé-kevésbé spontán közösségeket kerestek, ahol a nyáj maga találja meg pásztorát. Az emberek egyházi-világi hatalom általi kormányzása tehát a középkor hosszú évszázadai alatt sem volt a győzedelmes pásztorok időszaka, mert ekkor is szakadatlanul keresték a kormányzás hatékony, gyakorlatias módját. Mégis, az egész középkoron átvonult a vágyódás az emberek közötti pásztori jellegű kapcsolatok létrehozására (1979, 66.).

Ezzel a toposszal éles ellentétben áll a politikai racionalitás újkori fordulata, amelynél már nem a (teremtett) emberi természet törvényeivel foglalkoznak, hanem azzal, hogy mi az állam, mik a követelményei és hogyan bontakoztathatja ki saját racionalitását. Ez pedig szerzőnk szerint két tanban fogalmazódott meg a legvilágosabban: egyfelől az államérdek doktrínájában (raison d'état), másfelől pedig a polícia elméletében. Az államérdek előtérbe kerülése a XVI. és a XVII. században egyben a valláserkölcsei alapú politika-felfogást helyezte hatályon kívül, ami, tegyük hozzá, kétségtelenül a szekularizációs folyamat egyik aspektusa. De korabeli jelentése is ateista kicsengésű volt. Fogalmilag a korabeli szerzők „az államérdeket ‚mesterségnek’ (vagy ‚művészetnek’) /,art’/ tekintik, vagyis egy technikának, aminek bizonyos szabályokhoz kell alkalmazkodnia. Ezek a szabályok nem pusztán a szokások vagy a hagyományok függvényei, hanem ismeretekre, racionális tudásra vonatkoznak. Napjainkban az ‘államérdek’ kifejezés önkényesség vagy erőszak képzetét kelti. Abban az időben ez sajátos racionalitást jelentett, ami az államok kormányzásának a művészetéhez kapcsolódott” - írja (1979, 69.). Foucault - nem teljesen meggyőzően (1979, 70-71; 1996, 100.) - némiképp távol tartja Machiavelli alapművének mondanivalójától. Az államérdeket, mondván ott a fejedelmi hatalom megerősítése a fő vonal, míg az államérdeket teoretikusai az államhoz és annak természetéhez kötötték, (függetlenül attól a kérdéstől, hogy a fejedelemnek hogyan kell megerősítenie hatalmát örökletes vagy szerzett tartományok, területek felett)². Az

államérdek az állam erejével összhangban lévő kormányzást jelent, olyat, amelyiknek célja az állam erejének növelése egy terjeszkedő és kompetitív keretben. Az állam erejének, területének és népességének növelését pedig a (politikai) statisztika és az első államtudomány, a kameralisztika segíthetik elő, számolva egyben a többi állam erejével és képességeivel is, melyekkel szemben külső támadás esetén önvédelemre szorulnak. A kormányzás államérdekként felfogott mesterségéhez tehát nemcsak észre, bölcsességre, óvatosságra van szükség, hanem a dolgok, mennyiségek, erőforrások pontos ismeretére.

A politikai racionalitás újkori típusát a polícia fogalmán keresztül kell még bemutatnunk. Ez a fogalom a vizsgált korszakban nem a mai rendvédelmi szerv, a rendőrség tevékenységét jelentette, amely a közrendet és a közbiztonságot hivatott fenntartani, hanem az állam sajátos kormányzási technológiáját, technikáját, mégpedig azokon a területeken és államcélók jegyében, ahol szükség volt az állam közbeavatkozására. (Első megközelítésben a polícia fogalmát mintegy a mai közigazgatás analógiáját kell tehát elgondolnunk). Delamare XVIII. század eleji Compendiumából pontos képet kapunk arról, hogy a políciának az államon belül miféle dolgokkal kell foglalkoznia. A feudalizmussal szemben a királyi hatalom a hadseregre támaszkodott, a jogrendszerrel és az adórendszerrel biztosította önmag hatalomgyakorlását. A polícia ehhez képest valóban új területekre terjeszkedett ki, amelyekre a központosított politikai és adminisztratív hatalom beavatkozhatott. Felsorolásszerűen a polícia tizenegy dologgal kell, hogy törődjön: 1. vallás 2. erkölcsök 3. egészség 4. ellátás 5. utak, országutak, városi épületek 6. közbiztonság 7. bölcsészettudományok (vagyis a művészetek és a tudományok) 8. kereskedelem 9. üzemek 10. szolgálok és dolgozók 11. szegények. Túlmenve a korszak ezen tipikus osztályozásán, azt mondhatjuk, hogy a polícia az egész életmódra mint olyanra tartott igényt, beleértve az emberek boldogságával és társas kapcsolataik szabályozásával összefüggő kérdéseket. „A polícia egyetlen célja, hogy az embereket az ebben az életben élvezhető legnagyobb boldogság felé vezesse” - idézi Foucault a legsikerültebb összegző megfogalmazást (1979, 79.).

Könnyű észrevennünk, hogy nemcsak rokon, hanem egyenesen azonos gondolattal van itt dolgunk, mint Jeremy Bentham híres Utility principle-je, amely a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága maximával fejezte ki az államcél. A Polizeiwissenschaft német tudománya egy kicsit később jut hasonló megfontolásokra, de mindezek az elgondolások kölcsönösen hatottak is egymásra a kontinentális Európában. Von Justi a polícia sajátos célját a társadalomban élő egyének felügyeleteként határozta meg, nem feledve a materiális, szükségletkielégítő vonatkozásokat sem. Döntőnek azonban az állam területén (városokban, falvakban) élő népességet, annak erőforrásai növelését (emberek száma, egészségi állapota, születés-elhalálozás) tekinti. „A polícia az, ami lehetővé teszi az állam számára, hogy a lehető legnagyobb mértékben növelje az erejét és gyakorolja a hatalmát. A másik oldalon viszont a políciának őriznie kell az állampolgárok boldogságát - ahol a boldogság alatt a fennmaradást, az életet és a javuló életkörülményeket kell érteni” (1979, 81). A kormányzás modern mesterségének, az állami-politikai racionalitásnak a célja az egyéni élet alapvető elemeinek oly módon történő fejlesztése, hogy az egyben az állam erejét is növelje. A polícia feladata tehát pozitív, az, hogy egyszerre növelje az állampolgárok és az állam erejét. Eltérően ettől, a politika feladata alapvetően negatív: az állam belső és külső ellenségeivel folytatott küzdelem.

Foucault következtetéseiben a nyugati társadalmak egész története a politikai racionalitás növekedését mutatja, a pásztori hatalomtól az államérdeken és a polícia eszméjén keresztül. Az állam az emberek kormányzásának legfigyelemreméltóbb és legféltetesebb formája, de éppen nem az instrumentális erőszak okán, hanem mert a diffúz, szétszórt hatalmi viszonyok közepette egyszerre nyugszik az individualizáció és a totalizáció (totalitarianus) elvén. Akik ellenállnak vagy láznak egy bizonyos hatalommal szemben, azok nem elégedhetnek meg az erőszak vagy a fennálló intézmények bírálatával. Sikerre csak akkor tarthatnak igényt, ha a

politikai racionalitás bírálatát is el tudják végezni, azaz a viszonyokat megváltoztatni. Az egyének és az egész közötti kapcsolatokat. A hatalom ugyanis nem szubsztancia - a jelenség változásaiban és változatos megjelenési formái mellett magánál maradó azonossága - hanem egy bizonyos fajta viszony az egyének között. A hatalomnak mint sajátos viszonynak nincs semmi köze a cseréhez, a termeléshez, vagy a kommunikációhoz, bár összekapcsolódik ezekkel. Sajátos jellemvonása éppen az, ahogy néhány ember képes meghatározni mások viselkedését, - de sohasem teljesen és kényszerrel. Akinek „a szabadságát hatalomnak vetették alá, kormányozták (irányították). Ha egy egyén szabad maradhat, akármilyen kicsi is legyen szabadsága, a hatalom kormányzásnak vetheti alá. Nincs hatalom a visszautasítás vagy a lázadás lehetősége nélkül” (1979, 83.). A szabadság csak a politikai racionalitás gyökereinek, az individualizáció és a totalizáció közötti viszonyoknak a megváltoztatásán keresztül lehetséges.

IV. A fegyelmező társadalom modernitása (Panoptikum)

Foucaultnak, a hatalom filozófusának - talán túlzottan is sokjelentésű ‘hatalom’ koncepciója - magvát képezi a fegyelmező társadalomról szóló elmélete. Mindenesetre állam- és politika-elméleti szempontból ez a legérdekesebb kutatási iránya, és ezt valóban széleskörűen alapozta meg.

Foucault abból indult ki, hogy a társadalmi gyakorlatok tudásterületek kialakulását idézik elő, amelyek nem csupán új kutatási tárgyak, fogalmak és technikák megjelenéséhez vezetnek, hanem a szubjektumok merőben új formáihoz. „Hogyan formálódhatott ki a XIX. század folyamán egy bizonyos tudástípus az emberről, a szabályokat követő vagy azokat áthágó, vagyis a normális és az abnormális individuumból, a tudás olyan válfaja, mely igazság szerint az ellenőrzés és a felügyelet társadalmi gyakorlatainak köszönheti létrejöttét” (1998, 6.). A fegyelmező társadalom képződménye a középkori büntető társadalmakat váltotta fel, s kapcsolódott a büntetőjog, büntetőbíráskodás és büntetési rendszer XVIII-XIX. század fordulója körüli reformokhoz. Anélkül, hogy végigkövetnénk ennek angliai és franciaországi történetét és Cesare Beccaria fellépésének értékelését, arra kell rámutatnunk, hogy az igazságszolgáltatás képtelen volt megvalósítani az egyéni viselkedésformáknak büntetőjogi ellenőrzését, beleértve a rendőrség, valamint a felügyelettel és korrekcióval foglalkozó intézmények egész hálózatát. „Ez vezetett oda, hogy a bírósági intézményrendszer körül, megkönnyítendő számára az illetékességébe tartozó ellenőrzésfajta, a veszélyesség kontrolljának lebonyolítását, a XIX. században hihetetlenül elszaporodtak azok az intézmények, melyek az egyéni élet teljes tartama számára megadták a létezés kereteit. Nevelési intézményekről van szó, amilyen például az iskola, pszichológiai vagy pszichiátriai intézményekről, amilyen a kórház és az elmeorvosintézet, és persze a rendőrségről. Ennek a jogi gépezeten kívül működtetett hatalmi hálózatnak el kellett látnia az igazságszolgáltatás egyik sajátos feladatát is: nem pusztán büntetnie kellett az egyének által elkövetett törvénysértéseket, de korrigálnia is a magatartás ama lehetőségeit, melyek ilyesmiket eredményezhettek” (utóbbi kiemelés - Sz. P. 1998, 72.). A középkor büntető társadalmait felváltja a szociális ortopédia egy olyan formája, amely a korábbiaktól lényegesen eltérő hatalom- és társadalomtípushoz vezet, s melynek eszmei modelljét a Foucault által felfedezett, Jeremy Bentham-i panoptikum alkotta.

„A panoptikum egy gyűrű alakú építmény, amely egy udvart zár körül. Az udvar közepén egy torony áll. A gyűrű kis méretű cellákra oszlik, ezeknek kifelé és befelé is nyílik ablakuk. Mindegyik cellában egy személy tartózkodik, aki az intézmény céljától függően lehet írni tanuló gyermek, dolgozó munkás, jó útra térítendő fegyenc vagy tébolyától megszállott őrült. A középponti toronyban egy felügyelő foglal helyet. Mivel a cellákban kifelé és befelé

egyaránt néznek ablakok, a felügyelők az összes fülkét átláthatják. ... ő mindent lát, míg őt senki sem láthatja. ... A panoptikum egy olyan társadalom és hatalmi működés utópiája, melyet jól ismerünk jelenlegi életünkben, végső soron tehát egy valóra vált utópia” (1988, 73-74.).

A panoptikum hatalom típusa nem nyomozási (enquet) eljáráson alapul, mint ez a büntető hatalom esetében volt. „Nem egy esemény rekonstrukcióját kell elvégezni, hanem teljes és megszakítás nélküli felügyeletet kell gyakorolni valami, vagy inkább valakik fölött. A hatalommal rendelkezők - tanítók, munkavezetők, orvosok, pszichiáterek, börtönigazgatók - szüntelen felügyelik az egyének életét, s a felügyelet mellett minden lehetőségük megvan arra, hogy egyfajta tudást állítsanak össze a megfigyelt személyekről. ... hogy az egyének megfelelően, szabályosan viselkednek-e, s hogy képesek-e fejlődés felmutatására.” Az újfajta tudás „rendező elve a norma, fő kérdése a normalitásra és a helyességre vonatkozik.

Ellentétben tehát az igazságszolgáltatás középkori államosítása során képződő nyomozati jellegű tudással, mely a tények tanúvallomás általi újraaktualizálását lehetővé tevő eszközök kidolgozását vonta maga után, itt egy új, gyökeresen más típusú tudás jön létre, a felügyeletre és a vizsgálatra (examen) jellemző tudás, mely az egyének élethossziglan tartó ellenőrzése segítségével biztosítja a normák érvényesülését” (Kiemelés - Sz. P., 1998, 74.). És ennek a vizsgálaton alapuló tudás típusnak az alapzatán rendezkedtek be az ún. ‘embertudományok’: pszichiátria, pszichológia, szociológia. Ahogy ezt szerzőnk a definíálás igényével összefoglalja: „A panoptizmus társadalmunk jellegzetes vonása. Olyan hatalomtípus, mely az egyének fölötti és minden egyes személyre külön is kirótt állandó felügyelet, ellenőrzés, büntetés, jutalmazás formájában korrekciós funkciót lát el, vagyis bizonyos normák érvényesülését szem előtt tartva munkálkodik az egyének átalakításán. A panoptizmus három oldala - felügyelet, ellenőrzés, korrekció - képezi a társadalmunkban működő hatalmi viszonyok alapvető és jellegadó dimenzióját” (1998, 87.).

A fegyelmező társadalomban - ahogy ezt a Felügyelet és Büntetés (1990) című művében Foucault tovább konkretizálja - nem a fizikai kényszerítés, hanem a fegyelmező mechanizmusokkal történő rendelkezés (dispositif), koordináció és a norma-konform viselkedést biztosítani hivatott kiképzés dominál. A középkor ‘Isten szeme mindent lát’ toposzát, ahol a kárhozat és bűnhődés tartotta sakkban a pástor terelte emberi magatartásokat, itt felváltotta a panoptizmus. Itt a diszciplinaritás ereje végzi a dolgát, s rendezi az igazság két mozzanata szerint (a tudás és a hatalom - melyek egymásnak nem ellentétei szerint) az erőviszonyokat, a kimondható (diszkurzív) és a nem-diszkurzív, nem elmondható, pusztán csak látható dolgok hálóját. A kiejtett szavak (les mots) és a megtett dolgok (les choses) rendjét - mondhatnánk - de éppen nem egy adott rendről beszélhetünk, amelynek megvolnának a törvényei, tehát lenne elégséges oka (raison suffisante), hanem esetlegesebb képződményekről, egybeesésekről van szó: olyanokról, amelyeknek a létezés heterogén, konkrét folyamataiban elégséges alkalma van pusztán (occasion suffisante-ja)³.

A diszciplináris, fegyelmező és osztályozások szerint besoroló intézményeket, a hadsereget, az iskolai fegyelmet, a kórházét, de a nagyüzemi üzemszervezést és parancsnoklást is a fegyelmező hatalom normáinak történő megfelelésként értékeli szerzőnk. A hatalom sokkal mélyebb és hatékonyabb mikrofolyamatai adják meg a létezés karakterisztikumait, nem egyszerűen a formalizált állami-jogi intézményrendszer. „A hatalom panoptikus módozata - elemi, technikai, szerényen fizikai szintjén - nem közvetlenül függ a társadalom nagy, jogi-politikai struktúráitól, s nem is ezek nyúlványa, azonban nem teljesen független tőlük. Az a folyamat, amelynek során a polgárság a XVIII. század folyamán politikailag uralkodó osztály lett, nyilvánvaló, kodifikált, formálisan egyenlőségre törekvő jogi keretek kialakulása mögött húzódott meg történelmileg, s egy parlamentáris típusú, jellegzetes rendszer megszervezésével vált lehetségessé. De a fegyelmező berendezkedések fejlődése és általánossá válása e

folyamatok másik, sötét arcúlatát is megmutatja. Egy lényegében egyenlőségre törekvő jogrendszer garantáló, általános törvénykezési formát a fegyelmezést alkotó, apró, mindennapi és fizikai mechanizmusok tartották alulról, lényegükben egyenlőségellenes és nem szimmetrikus mikrohatalmi rendszerek” (Kiemelés -Sz. P., 1990, 301.).

Idézetünk jól mutatja a modernitás ambivalens mivoltát, melyben a formális politikai-jogi egyenlőség mögött, vele szemben ható materiális egyenlőtlenségek, fegyelmező mechanizmusok működnek. A magánegyén kanti akaratautónómiáját és szabadságát biztosítani hivatott polgári társadalomban jelen van a panoptizáció, Bentham utópiája is, amely egy láthatatlan hatalom erejével vesz vissza a deklarált szabadság eszményekből. Ha teljesen nem is veszti el esztét az ész, mint a frankfurti iskola kultúrkritikája szerint, a ‘Dialektik der Aufklärung’ (1947)-ban, de itt is működésbe lép a hegei ész csele (List der Vernunft): a képzés egyben kiképzés lesz: nemcsak ismeretátadás, hanem fegyelmező dresszúra. A tudás az egyén felemelkedését éppúgy szolgálhatja, ahogy alávetését is. Az állam számára az egyén nem egyéniségként, hanem a klasszifikálható népességként válik fontossá: a területén élő népesség erőforrásává, amelyet születésszabályozással, egészségének gondozásával, képzésével kíván növelni tudás-hatalmával. A valóságban messze járunk a sokat emlegetett, liberális minimális állam közszabadságok biztosítására vonatkozó projektjétől. A magántulajdon szentségét, a szerződési szabadságot garantáló, továbbá a jog- és a közbiztonság megteremtésére korlátozó minimális állami szerepvállalástól. Az egykor Comte igényelte pozitív tudás az államapparátus tudása lett, melyet a közrend érdekében, az állami funkciók gyakorlásával hasznosít.

Végül néhány értékelési problémáról. Foucault provokatív szándékokat sem nélkülöző elemzései, ma is heves vitákat váltanak ki. Hatalomkonceptiója nemcsak elég nehézkes, komplikált, hanem inkohérens, helyenként pedig egyenesen ellentmondásos is. „Az egyik ellenvetés arra mutat rá, hogy ha a hatalom és a tudás rendszerei között szükségszerű összefüggés áll fenn, akkor ennek következményei alól Foucault saját erőfeszítései sem vonhatóak ki (J. Habermas). Erre adott válaszában Foucault nem tagadta, hogy vizsgálódásai a hatalom vonatkozásában nem lehetnek semlegesek, de egy komoly mentséget is felhozott: a törekvése az volt - állította - , hogy felszabadítsa és szóhoz jutassa az ‘alávetett tudásnak’ azokat a változatos formáit, amelyeket az uralkodó diskurzusformák árnyékába szorítanak. Az ezekben rejlő potenciális hatalom mozgósításával igyekezett megtörni bizonyos ‘diskurzív szükségszerűségek’ hatalmát, hogy előkészítse a talajt a szabadság meghatározatlan munkája számára. Az e tekintetben elért sikerei aligha vitathatóak. Bírálói is elismerik, hogy (a fegyelmezésen keresztül) rámutatott a hatalom kapilláris effektusainak jelentőségére” (Bódig, 1997, 219). Két dolgot mindenestre állapítsuk meg: egyrészt mindenképpen van valami egészséges és termékeny szabadelvű anarchizmus Foucault leleplező kritikáiban. Másrészt az uralmi-függőségi viszonyok elemzésében - terminológiai és módszertani mássága ellenére is - emlékeztet a marxi kritikai elméletre.

Irodalom

Bódig Mátyás 1997 A fegyelmező hatalom in: Államelmélet (szerk.: Takács P.) Prudentia Iuris 8. Miskolc 213-219.

Foucault, Michel

1963 La naissances de la clinique Gallimard, Paris

1966 Les mots et les choses Gallimard, Paris

1969 L' Archeologie de savoir Gallimard, Paris

1979 Omnes et Singulatim (Mindenkét és egyenként is): a „politikai ész” kritikája felé (Előadások a Stanford Egyetemen, 1979) in: Szakolczay (szerk., ford.) 1991, 43-114.

1990 Felügyelet és büntetés: a börtön története Gondolat, Budapest

1991 b A diskurzus rendje in: Holmi, 7. (ford.: Török Gábor)

1996 A szexualitás története A tudás akarása Atlantisz (fordította: Ádám Péter)

1998 Az igazság és az igazságszolgáltatási formák Latin betűk, Debrecen (ford. és utószó: Sutyák Tibor)

1999 A szexualitás története A gyönyörök gyakorlása Atlantisz (fordította: Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint)

2001 A szexualitás története III. törődés önmagunkkal Atlantisz (fordította: Sujtó László)

Kiss Balázs 2004 Michel Foucault hatalomfelfogásáról in: Politikatudományi Szemle 3.

Nagy Frigyes 1991 Anti-Machiavelli Kossuth, Budapest (fordította: Juhász Vilmos)

Spargo, Tamsin é.n. Foucault és a többszörös nemi identitás elmélete Alexandra Kiadó, Pécs

Szakolczay Árpád (szerk., ford., és bevezető tanulmány) 1991 A modernség politikai filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl Michel Foucault írásaiból MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest